

Salatın
ƏHMƏDOVA

9969

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

Bakı-2010

PREZİDENT KİTABXANASI

66.3(5A2e)8 + 81.2(5A2e)

Ə 36

Elmi rəhbər: Nizami CƏFƏROV,
*filologiya elmləri doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi,
Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü*

Rəyçi: Nizami XUDİYEV,
əməkdar elm xadimi, professor

Redaktor: Cümşüd İSGƏNDƏR

Əhmədova Salatın Alı qızı, "Heydər Əliyevin dil siyasəti", Bakı, 2010. 212 səh.

4600000000
Ə-95-2010

© "İNCƏ" Nəşriyyat Evi

MİLLİ ƏDƏBİ DİLDƏN DÖVLƏT DİLİNƏ

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin olduqca geniş və zəngin elmi, mədəni irsində dil problemləri xüsusi yer tutur. Heydər Əliyevin əsərlərində Azərbaycan dili problemləri haqqında mühüm elmi-nəzəri fikirlər var. Heydər Əliyev Azərbaycan dili ilə əlaqədar bir sıra tədbirlərin təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olmuşdur. Heydər Əliyev ana dilinə xalqın, millətin varlığının ifadəçisi kimi baxırdı. Bu irsin elmi cəhətdən tədqiq edilib öyrənilməsi bu gün dilçilik baxımından Azərbaycan filologiyasında aktualıq təşkil edir.

Azərbaycan dilçilərinin bir çoxu bu irsə müraciət etmiş və müxtəlif səviyyələrdə əsərlər yazaraq çap etdirmişlər. Bu əsərlər arasında monoqrafiyalar da var, kütləvi səciyyəli publisist əsərlər də var. Bu bir daha göstərir ki, Heydər Əliyevin dilçilik sahəsindəki irsinin həqiqi elmi tədqiqi üçün çox araşdırmalar lazım gəlir. Salatın Əhmədovanın "Heydər Əliyevin dil siyasəti" əsəri bu sahədə gözlənilən tədqiqatlandır.

S.Əhmədova heç kəsi təkrar etmədən müstə-

qil tədqiqat aparmış və orijinal əsər yazmışdır. Müəllif əsərin "Giriş" hissəsində yanaşma prinsipinə və əhatə dairəsinə görə dil siyasətində üç cəhəti qeyd edir: 1) aktiv və passiv, 2) humanist və mürtəcə, 3) qlobal, regional və milli. Müəllif bu anlayışların ətraflı izahını verir. Bu istiqamətdə dilə münasibətin tarixinə nəzər salır, M.K.Atatürkün və Heydər Əliyevin dil problemlərinə baxışları arasında müəyyən səsləşmələr görür. Türk dünyasının bu iki böyük liderinin ümumən dilin, eləcə də ana dilinin ictimai rolu haqqında fikirləri dilçilik tədqiqatları üçün istiqamətverici mənə daşıyır. Müəllif bu cəhətdən maraqlı paralellər gətirir.

S.Əhmədovanın "Heydər Əliyevin dil siyasəti" əsərinin əsas hissəsi üç fəsildən ibarətdir. Fəsillərdə qoyulan məsələlər ardıcılığı ilə bir-birini tamamlayır. "Azərbaycan dövlət dil siyasətinin formalaşması tarixindən" adlanan birinci fəsildə bu tarixin üç obyektiv dövrü nəzərdən keçirilir. Bu dövrlər bir-birini əvəz etdikcə, milli dilə münasibətdə də fərqlər əmələ gəlmişdir. Bu dövrlərin ikisi Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət quruculuğu dövrüdür: (1918-1920) və Azərbaycan Respublikası dövrü (1991-ci ildən sonra). Prinsipcə bu dövrlərdə milli dilə münasibət eyni istiqamətdə olmuşdur. Təkcə onu demək lazımdır ki, Cümhuriyyəti Parlamentinin iclasları Azərbaycan dilində aparılmışdır. İndiki dövrdə də bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Parlamentinin yığıncaqları Azərbaycan dilində aparılır. Ancaq milli dilin tətbiq sahələrinin genişliyi baxımından mühüm fərqlər də görmək olur. Kitabda hər iki dövrdə Azərbaycan dilinə münasibətin xarakterinin ətraflı təhlili verilir. Aydın ki, zaman etibarilə araya düşən Azərbaycan SSR dövründə (1920-1991) ümumən milli dillərə, eləcə də Azərbaycan dilinə münasibət başqa cür olmuşdur. Əgər əvvəlki iki dövrdə dövlətin müstəqilliyi həyata keçirilirdisə, bu dövrdə Azərbaycan dilinin tətbiqində belə sərbəstlik yox idi.

Kitabda dövrlər üzrə bu münasibətlər ətraflı şərh olunur.

"Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlət dil siyasətinin əsaslarının yaradıcısı kimi (müstəqilliyə qədərki dövr)" adlanan ikinci fəsildə, adından da göründüyü kimi, mühüm bir məsələ qoyulur. Heydər Əliyevin Azərbaycan dili ilə əlaqədar elm, təhsil, mədəniyyət sahələrinə diqqəti araşdırılır və rəhbərin üç sahəyə diq-

qəti xüsusi olaraq nəzərdən keçirilir: 1) Azərbaycan dilinə, 2) Azərbaycan dilçiliyinə, 3) Azərbaycandilli təhsilə. Heydər Əliyev bu sahələrin hamısına diqqət yetirirdi. Onun dövlət dili haqqında, latın əlifbasının tətbiqi haqqında, Azərbaycan ədəbi dilinin tətbiq sahələrinin genişlənməsi haqqında verdiyi fərman və sərəncamlar bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. S.Əhmədova bu məsələlərin həm nəzəri, həm də praktik cəhətlərini nəzərdən keçirir və münasibətini bildirir. Heydər Əliyevin dil siyasətinin əsas prinsipləri belə ümumiləşdirilir: 1) millilik, 2) müasirlik, 3) gerçəklik, yaxud praktiklik. Elə bilir ki, belə təqdimatla razılaşmaq olar. S.Əhmədova 1970-ci illərdə, yəni sovet dövründə Heydər Əliyevin dillə əlaqədar fəaliyyətinə xüsusi yer ayırır. Belə ki, o dövrdə bu məsələlərlə məşğul olmaq asan iş deyildi. Bunu ancaq Heydər Əliyev kimi rəhbər edə bilərdi. S.Əhmədova izah edir ki, bütün bunları azadlıq dövründə milli ədəbi dilin dövlət dili olaraq tətbiqinə hazırlıq mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. 1970-ci illərdə, 1980-ci illərin əvvəllərində Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə bu sahədə çox iş görülmüşdü, ancaq şərait bu dilin tətbiq sahəsinin genişlənməsini məhdudlaşdırdı. Bunun

üçün münbit ictimai-siyasi şərait ancaq müstəqillik dövründə meydana gəldi.

S.Əhmədova əsərinin üçüncü fəslini bu dövrlə əlaqələndirmiş və bu fəslə belə adlandırmışdır: "Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı uğrunda Heydər Əliyevin mübarizəsi". Müəllif əvvəlcə o zaman bu sahədə olan mövcud problemləri müəyyənləşdirir və bunları altı maddədə ümumiləşdirir. Sonra bu problemlərin həlli ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər haqqında fikirlərini deyir. Müəllif bu problemlər üzrə görülən işləri ardıcılıqla izləyir. S.Əhmədova bilavasitə rəsmi sənədlərə müraciət edir, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlətin dil siyasətinin istiqaməti haqqında məlumat verir. Görünür ki, S.Əhmədova "Heydər Əliyevin dil siyasəti" mövzusunda əsəri yazmaq üçün ciddi hazırlıq işi aparmış, rəsmi sənədləri, mövzuya aid məqalə və kitabları toplamış, onların müqayisəsini etmiş, topladığı materiallara söykənərək araşdırmalar aparmışdır.

Ümidvarıq ki, əsər dilçilərin və geniş oxucu kütləsinin böyük marağına səbəb olacaqdır.

*Yusif SEYİDOV,
filologiya elmləri doktoru*

GİRİŞ

İnsan ilə cəmiyyətin «görüşdüğü yer» olan dil çox mühüm ictimai hadisə kimi heç zaman siyasətdən, onun müdaxilələrindən kənar qala bilməz və tarixin təcrübəsi göstərir ki, dünyada gedən siyasi proseslər həmişə az və ya çox dərəcədə dünya dillərinin taleyinə öz müsbət, yaxud mənfi təsirini göstərmişdir. Bunun ən parlaq nümunəsi siyasi hakimiyyətdə olan xalqın, zümrənin, sülalənin və s. dilinin daha geniş yayılması, əsarətdə olan xalqlara qəbul etdirilməsidir. Daha bir nümunə kimi milli azadlıq hərəkatları dövründə dil məsələsinin milli müstəqilliyin atributu olaraq ön plana çəkilməsini göstərmək olar.

Dil siyasəti - əslində, kifayət qədər mürəkkəb struktura malik hadisədir; hər şeydən əvvəl ona görə ki, burada dilin təbii imkanları, tarixi situasiya və subyektiv maraqlar, yaxud iddialar qarşılaşır. Yəni bu və ya digər dil siyasəti konkret bir dilin mövqeyindən mövcud beynəlxalq, sosial-siyasi şərait nəzərə alınmaqla aparılır.

Dil siyasəti:

1) *aktiv və passiv;*

2) *humanist və mürtəcə;*

3) *qlobal, regional və milli ola bilər.*

Bizim fikrimizcə, aktiv dil siyasəti a) mövcud tarixi şərait və b) şəxsiyyətin iradəsi ilə həyata keçirilir. Passiv dil siyasəti isə bir növ, dillərin təbii inkişafının diqtəsinə əsaslanır.

Humanist dil siyasəti, prinsip etibarilə, dillərin təbii inkişafının məntiqinə əsaslanmaqla aparıldığı halda, mürtəcə dil siyasəti bu məntiqin ziddinə, yaxud onun detallarını nəzərə almadan yürüdülmür və bir qayda olaraq, konyuktur səciyyə daşıyır.

Qlobal dil siyasəti ümumən dünyada gedən dil proseslərini nəzərə almaqla aparıldığı halda, regional dil siyasəti dillərin qarşılıqlı əlaqədə olduğu bu və ya digər regionu əhatə edir. Milli dil siyasəti isə bir ölkə, yaxud dövlət daxilində aparılır.

Dil siyasətinin ən humanist və ya mədəni forması dil quruculuğudur ki, burada siyasi iradədən daha çox elmi-mədəni təşkilatçılıq öz rolunu oynayır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azər-baycanda gedən milliləşmə prosesinə,

90-cı illərdən isə milli və müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasına bilavasitə rəhbərlik etməklə yanaşı dil məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmiş, yalnız Azərbaycan deyil, ümumən dünya tarixinə böyük dil siyasətçilərindən (və qurucularından) biri kimi daxil olmuşdur. Akademik Ağamusa Axundovun fikrincə, mübaliğəsiz deyə bilərik ki, yaşadığımız yüzilliyin son otuz ili ərzində Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onun təkcə sözdə deyil, gündəlik təcrübədə də ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə - diplomatiya aləminə yol alması, zənginləşə-zənginləşə nüfuz qazanması və dünyanın mötəbər kürsülərindən əşidilməsi görkəmli dövlət başçısı Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik, uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, Heydər Əliyev «öz zəngin təcrübəsi, yüksək intellekti, milli mədəniyyətimizə və mənəviyyətimizə dərinləndən bələd olması sayəsində ardıcıl milli dil siyasəti işləyib hazırlamış və bütün çətinliklərə sinə gərərək onu dönmədən həyata keçirmişdir».

A.Axundovun on il bundan əvvəl professor N.Xudiyevin «Heydər Əliyev və Azərbaycan dili» kitabına yazdığı «Bir neçə söz»də söylə-

diyi «H.Əliyevin 60-cı illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq bu günə kimi Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, xalqımızın mənəvi mövcudluğunun əsas amillərindən olan dilimizin inkişafı və yüksəlişi uğrunda apardığı mübarizə, gördüyü böyük işlər, onun ana dili, ümumən dil quruculuğu haqqındakı elmi-nəzəri fikirləri, təəssüf ki, hələ indiyə qədər araşdırılmamış»dır fikri, təəssüf ki, indiyə qədər aktual olaraq qalır. Bunun bir səbəbi aparılan tədqiqatların ardıcıl, sistemli xarakter daşmaması ilə bağlıdır, digər (daha mühüm!) səbəbi Heydər Əliyevin yürütdüyü dil siyasətinin 90-cı illərin ortalarından sonra daha geniş vüsət alması və həmin siyasətin 2000-ci illərdə sürətlə həyata keçirilməsidir.

Görkəmli dilçinin hələ on il bundan qabaq söylədiyi aşağıdakı fikri də özünü tamamilə doğruldur: «Təzə-təzə öyrənilməyə başlanan bu mövzunun (Heydər Əliyevin dil siyasətinin) daha dərinləndən və ətraflı tədqiqi hələ qabaqdadır. Onun gələcəkdə öz elmi şərhini yeni-yeni əsərlərdə tapacağına şübhə yoxdur. Bu mövzu, həqiqətən, böyük tədqiqatlara layiqdir».

Heydər Əliyevin yürütdüyü dil siyasəti onun milli dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissə-

sidir. Ümumiyyətlə, dövlət (və millət) quruculuğu prosesində dil məsələsinə xüsusi önəm verilməsinin tarixi təcrübəsi kifayət qədər zəngindir. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu M.K.Atatürk də vaxtilə mükəmməl bir dil siyasəti yürütmüş, hətta əsrlərcə tarixi olan osmanlıcanı yeni türkcəyə çevirməyə - böyük bir dil inqilabı həyata keçirməyə nail olmuşdur. M.K.Atatürkün dil siyasətini tədqiq etmiş P.Məmmədova göstərir ki, Türkiyə Cümhuriyyəti qurucusunun şəxsən iştirakı və nəzarəti ilə 15-20 illik bir dövrdə həyata keçirilən dil quruculuğu elmi-nəzəri mahiyyətinə görə bir ölkənin hüdudları ilə məhdudlaşmayıb, dil siyasəti, dilçilik tarixi, sosiolinqvistika sahəsində ümumi əhəmiyyət daşıyır; «Əlifba islahatı keçirmək, yeni orfoqrafik prinsiplər müəyyənləşdirmək, nəticədə savadsızlığı ləğv etmək, vahid normaya malik dialekt-fövqü milli ədəbi dili formalaşdırmaq və onun gələcək inkişafına siyasi təminat vermək, yazılı dillə xalq dili arasındakı tarixən yaranmış süni fərqi aradan qaldırmaq, türkcədəki saysız-hesabsız yersiz alınmalara milli köklü qarşılıqlar tapmaq və dili sadələşdirmək, dərsliklər, elmi qrammatikalar, lüğətlər hazırlamaq, terminoloji sistemdə milliləşdir-

məyə nail olmaq” və s. kimi problemlər üzərində düşünülmüş M.K.Atatürkdən fərqli olaraq, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu daha ümumi problemləri həll etməli olmuşdur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, XX əsrin 20-30-cu illərinin Türkiyəsi ilə müqayisədə həmin əsrin sonlarındakı Azərbaycanda ədəbi dilin inkişaf səviyyəsi - normalığı, funksional üslub imkanları kifayət qədər yüksək idi. H.Əliyevin yürütdüyü dil siyasəti daha çox Azərbaycan dilini sözün həqiqi mənasında dövlət dili kimi qərarlaşdırmaqdan, onun beynəlxalq nüfuzunu təmin etməkdən ibarət olmuşdur.

Sovet sisteminin, yaxud sovet sosialist ideologiyasının təsiri ilə bütün İttifaq ərazisində rus dilinin milli dilləri ikinci və ya üçüncü plana sıxışdırması nəticəsində respublika daxilində öz mövqelərinin böyük bir hissəsini rus dilinə güzəştə getməyə məcbur olmuş Azərbaycan dilinə layiq olduğu ictimai-siyasi və mədəni nüfuzunu qaytarmaq, onun tarixi hüquqlarını bərpa etmək yalnız deklorativ bir iş deyildi. Yəni bunu sadəcə Prezident sərəncamı, yaxud Parlament qanunu ilə həll etmək olmazdı. Sistemli, ardıcıl iş görmək, xüsusilə dövlət idarələrində ana dilinin lazımı səviyyədə işləkliyinə nail olmaq tələb

edilirdi. İdarəçiliyin elə sahələri vardı ki, məsələn, hərbi qulluqçuluq, texniki sahələr və s. sahələrdə Azərbaycan dilinin işlənmə təcrübəsi demək olar ki, yox idi.

Ümumiyyətlə, zaman və məkan fərqindən irəli gələn nüans müxtəliflikləri ilə yanaşı, M.K.Atatürklə H.Əliyevin yürütdükləri dil siyasətində oxşar məqamlar kifayət qədərdir. Belə ki:

a) hər iki lider dil quruculuğu məsələsinə dövlət (və millət) quruculuğu kimi global problemin tərkib hissəsi olaraq baxmış, qəbul etdikləri rəsmi sənədlər vasitəsilə xalqın əksəriyyətinin istifadə etdiyi ümumi ünsiyyət vasitəsinin dövlət dili statusunu təmin etmişlər;

b) hər iki liderin bilavasitə nəzarəti altında latın əlifbasına keçilmiş, həm yazı dilinin, həm də şifahi dilin inkişafı üçün elmi, texniki və s. bazası yaradılmışdır;

c) hər iki lider dövlət idarələrində dövlət dilinin yalnız sözdə deyil, işdə də mövqeyinin güclənməsi, başqa dillərin təcavüzünün qarşısının alınması üçün ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər görmüşlər.

Məhz M.K.Atatürkün milli siyasi iradəsinin

nəticəsi idi ki, Osmanlı türkcəsi sadələşdirildi, milliləşdirildi və müasirləşdirildi. Və bütün bunlar Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusunun özünəqədərki elmi-fəlsəfi fikirlərdən, müxtəlif ölkələrdə aparılmış dil siyasəti təcrübəsindən faydalanmaqla, onları yeni dil situasiyasına yaradıcı şəkildə tətbiq etməklə baş verdi ki, nəticədə də M.K.Atatürk cəmiyyətin, milli mühitin ortaya çıxardığı yeni hadisə və faktlar əsasında orijinal nəzəri ümumiləşdirmələr apardı, yeni proqnozlar müəyyənləşdirdi.

«Türk Vətəni və Millətinin əbədi varlığını və Uca Türk Dövlətinin bölünməz bütünlüyünü» göstərən Türkiyə Cümhuriyyəti Konstitusiyasının 3-cü maddəsində deyilir: «Türkiyə dövləti ölkəsi və millətiylə bölünməz bir bütündür. Dili türkcədir...». Konstitusiyanın 4-cü maddəsində həmin müddəanın dəyişdirilməsi, hətta bu barədə təklifin belə verilməsi qadağan olunmuşdur. Bununla belə 10-cu maddədə kiminsə dilinə, irqinə, rənginə, cinsinə, siyasi düşüncə, fəlsəfi inanc, din, məzhəb və bu kimi səbəblərlə ayrışkiliyə məruz qalması yolverilməz elan edilmişdir.1

Qərbi Avropa dövlətçilik ənənələrini, cümhuriyyət, demokratiya prinsiplərini bir şərq öl-

kəsi olan Türkiyəyə cəsarətlə tətbiq edən M.K. Atatürkün dil siyasəti də milliliklə yanaşı məhz müasirliyə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanırdı. P.Məmmədovanın qeyd etdiyi kimi, ana dilinə göstərilən ögey münasibət, kortəbiilik, yalnız daxili qanunlarla tənzimlənmə Atatürk inqilabları dövründə şüurlu münasibətlə əvəz olunur, dövlət xadimlərinin, ziyalıların, dilçilərin fəal müdaxiləsi artır, eyni zamanda dilxarici faktorların dilin inkişafındakı, dil birliyinin yaranmasındakı rolu sürətlə yüksəlir. Bununla belə Atatürkün yürütdüyü dil siyasətinin sonrakı illərdə o qədər də düzgün həyata keçirilməməsi, dil inqilabının həddindən artıq dərinləşdirilməsi, xüsusilə yüz illər boyu türk dillərində, o cümlədən də Türkiyə türkcəsində uğurla işlənməmiş, milliləşmiş ərəb və fars sözlərinə qarşı müharibə elan olunması, süni söz yaradıcılığına həddindən artıq meydan verilməsi xalq dili ilə ədəbi dil arasında ziddiyyət yaratdığı kimi, Türkiyə türkcəsini digər türk dillərindən müəyyən qədər təcrid etdi.

Əlbəttə, hələ Türkiyə Böyük Millət Məclisinin 1 mart 1922-ci il tarixli iclasında «elə istərdim ki, türk dili elmi tərəfləri ilə qaydalarını ortaya qoysun və hər sahədə yazı yazanlar bütün

təsirləriylə çoxluğun anlaya biləcəyi gözəl ahəngli dili işlətsin» deyən böyük Atatürk türkcənin süni sözlərlə bu qədər yüklənməsinə razı ola bilməzdi. Atatürk inqilablarının kökündə ümumtürk mənəvi-ideoloji potensialının durduğunu göstərən Suat İlhan tamamilə doğru olaraq qeyd edir ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra meydana çıxan türk dövlətləri və cəmiyyətlərinin iki əsas məqsədi vardır:

1) *tam müstəqillik;*

2) *müasirləşmək.*

Və bunların hər ikisi Atatürkün başladığı, həyata keçirdiyi türk inqilabının əsas prinsipləridir ki, bu gün bütün türk dünyasını əhatə etməkdədir.

«Dünyanın ən qəddar idarəçiliyini qurmuş olan bolşevik demokratik inqilabı»¹ bir çox türk xalqlarının dillərinin inkişafı üçün müəyyən şərait yaratsa da, tədricən rus dili yalnız millətlərarası ünsiyyətdə deyil, bu və ya digər türk respublikası daxilində də Moskva tərəfindən ardıcıl müdafiə edilən strateji mövqe tutmağa, milli dilləri sıxışdırmağa başladı. Sovet dil siyasətinin iki mürtəce prinsipini xüsusi qeyd etmək lazımdır:

1) *türk dilləri arasında tarix boyu mövcud*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

olmuş qarşılıqlı əlaqələr demək olar ki, tamamilə aradan qaldırıldı; bir-birini az və ya çox dərəcədə anlayın türklərin ünsiyyəti məhz rusca «qurulmağa» başlandı;

2) türk dillərinin dünyanın inkişaf etmiş ingilis, fransız, alman dilləri ilə əlaqəsinin qarşısı kəsildi və beləliklə, bütün SSRİ dilləri kimi, türk dilləri də dünyadan təcrid olundu.

Sovet Rusiyası ilə qonşuluq əlaqələrinin tərəfdarı olan M.K.Atatürk heç də o fikirdə deyildi ki, Türkiyə məhz Rusiyanın yolunu gedəcəkdir. O, TBMM-də aşağıdakıları söyləmişdi: «İki cəhəti bir-birindən ayırmaq lazımdır: biri bolşevik olmaq, digəri bolşevik Rusiya ilə ittifaq etmək. Biz ... bolşevik Rusiya ilə ittifaq etməkdən bəhs edirik. Yoxsa bolşevik olmaqdan bəhs etmirik»¹. Sovet dövlətinin inkişafda olduğu keçən əsrin 30-cu illərində Atatürk türk dünyasının birliyi perspektivləri barədə düşünərkən dil məsələsinə həmişə xüsusi diqqət yetirmişdir. «Türkiyə dışında qalmış olan türklər ilkin kültür məsələləri ilə maraqlanmalıdırlar... Böyük türk tarixinə, türk dilinin qaynaqlarına, zəngin ləhcələrinə, əski türk əsərlərinə önəm veririk» deyən M.K.Atatürk əlavə edirdi: «Bu gün

Sovet Rusiyası dostumuzdur, qonşumuzdur, müttəfiqimizdir. Bu dostluğa ehtiyacımız vardır. Fəqət sabah nə olacağını heç kimsə kəsdirə bilməz. Eynilə Osmanlı imperatorluğu kimi, eynilə Avstriya-Macaristan imperatorluğu kimi parçalana bilər. Bu gün əlində sınıx tutduğu millətlər ovuclarından qaça bilər. Dünya yeni bir dəngəyə çata bilər. O zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu dostluğumuzun iradəsində dil bir, inanc bir, öz bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq». M.K.Atatürk türk dünyasına sahib çıxmağın yollarını da göstərir: «Hazır olmaq yalnız o günü susub gözləmək deyildir, hazırlanmaq lazımdır. Millətlər buna necə hazırlansın? Mənəvi körpüləri sağlam qurmaqla... Dil bir körpüdür, inanc bir körpüdür, tarix bir körpüdür...».

M.K.Atatürkün həm Türkiyə daxilində yürütdüyü dil siyasətini, ümumən dövlət quruculuğu təcrübəsini, həm də türk dünyasının bütövlüyü barədə bəslədiyi arzuları dərinədən bilən Heydər Əliyev özünün Azərbaycandakı fəaliyyətində ona əsaslanmış, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusunun tarixi ideya və inqilab praktikasından yeni dövrə, mövcud şəraitə uy-

ğun olaraq istifadə etmişdir. Professor N.Cəfərov «Azərbaycan atatürkçülüüyü, yaxud Heydər Əliyev Atatürk haqqında» məqaləsində yazır: «Heydər Əliyevin Atatürkə münasibəti taktiki, yaxud impulsiv münasibət deyil, o, Türkiyə Cümhuriyyətinin banisinin mübarizəsində milli dövlət quruculuğu strategiyasını görür. Və dahiyənə bir aydınlıqla qiymətləndirir: «Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürkün yalnız fəaliyyətinin deyil, həm də qəhrəmanlığının nəticəsidir» N.Cəfərov qeyd edir ki, Azərbaycan Prezidenti dil quruculuğu sahəsində həqiqətən tarixi xidmətlərini göstərmişdir: «Türkiyədə türk dilinin inkişaf etdirilməsi Atatürkün adı ilə bağlıdır. Bugünkü türk dilinin yaranması böyük Atatürkün xidmətidir...

Mən Anadolu türk dilinin nə qədər ağır vəziyyətdə olduğunu bilirdim. Əgər Atatürk dil haqqında qərar qəbul etməsəydi, bu gün belə gözəl Anadolu türkcəsi olmazdı»1. N.Cəfərovun fikrincə, bu gözəl sözləri söyləyən böyük dövlət xadiminin özü də Azərbaycan xalqının dilinə böyük şöhrət qazandırmış, ardıcıl olaraq apardığı mükəmməl dil siyasəti nəticəsində «öndəri olduğu xalqın öz keçmişindən, min illər boyu formalaşmış zəngin mədəniyyətindən, mə-

nəviyyatından, dilindən ayrılmadan inkişaf etməsini, müasir yaşam texnologiyalarına yiyələnməsini» təmin etmişdir.

Azərbaycan xalqının ümummilli liderinin qəbul etdiyi rəsmi sənədlər, mübarizəsi ilə həyata keçmiş ideyalar Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq inkişafında tarixi rol oynamışdır.

Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı və həyata keçirdiyi dil siyasətinin sosial-intellektual mənbələri aşağıdakılardan ibarətdir:

a) mənsub olduğu xalqın etnososial maraqları, tarixən formalaşmış təbii ünsiyyət stixiyası;

b) böyük dövlət adamlarının (xüsusilə M.K.Atatürkün) dil siyasəti təcrübələri;

c) elmi dilçilik qənaətləri.

«Heydər Əliyev xalqımızın dünya tarixinə bəxş etdiyi elə qüdrətli dövlət xadimlərindəndir ki, insanlar, yeniləşən nəsillər zaman-zaman onun ömür yoluna müraciət edəcək, zəngin irsini araşdıracaq, təhlil edəcək, öyrənəcək, liderlik məktəbindən dərs alacaqlar». Mənsub olduğu xalqın, etnik-mədəni sistemin xarakterinə dərinləndən bələd olan, dünya (xüsusilə keçmiş sovet cəmiyyəti) düşüncə texnologiyalarını nə qədər dərinləndən mənimsəsə də, milli mentalitədən

uzaq düşməyən H.Əliyev azərbaycanlı üçün ana dilinin nə demək olduğunu bütün miqyası ilə dəyərləndirməyi bacarırdı.

Akademik R.Mehdiyev yazır: «Azərbaycan tarixinin dönüş məqamında xalqın çağırışı ilə vətənə qayıdan Heydər Əliyev ölkəni təhdid edən qeyri-müəyyən gələcəkdən onu xilas etdi. Yalnız XX əsrin sonlarında həqiqətə çevrilməsi mümkün olan bu müstəqil Azərbaycan amalı, ümummilli liderin bütün həyatının, siyasi fəaliyyətinin mənasını təşkil etmişdir». Və əlavə edir: «Onun elm, mədəniyyət siyasəti, milli-mənəvi dəyərlərimizin dirçəldilməsinə həssas qayğısı çox geniş tədqiqatların mövzudur... Böyük bir xalqın özünütəsdiqi üçün zəruri olan suveren milli-mədəni məkanda, mühitdə yaşamaq imkanını Heydər Əliyev gerçəkləşdirdi».

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan siyasətşünaslığında Azərbaycan tarixinin ən yeni dövrü (milli dil siyasətinin həyata keçirildiyi dövr) məhz «Heydər Əliyev dövrü» kimi xarakterizə olunur və bu dövr «haqqında qənaətin formalaşması təkcə onun Azərbaycana uzun müddət rəhbərlik etməsinə deyil, bəlkə də daha çox bu rəhbərliyin zəngin məzmununa malik olmasına əsaslanır». Ümummilli liderin yürütdüyü dil si-

yasətində ölkənin, xalqın müstəqilliyi ən mühüm şərt olaraq meydana çıxmaqla yanaşı, həmin müstəqilliyin məzmunu, davamlılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müstəqilliyin əsaslarını yaradan Heydər Əliyev «bilirdi ki, mədəniyyətin, mənəviyyətin tərəqqisi ilə müşayiət olunmayan iqtisadi inkişaf bütövlükdə cəmiyyətin davamlı yüksəlişini təmin edə bilməz. Heydər Əliyevin bütün fəlsəfi konstruk-siyası xalqın milli dirçəlişi, milli qürur hissələrinin oynanması ideyasına əsaslanırdı».

«Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, həm də azərbaycançılıq məsələsidir» deyən ümummilli lider cəmiyyətin diqqətini tarixi-mədəni dəyərlərə yönəldərkən azərbaycançılıq ideologiyasının qaynaqlarını müəyyənləşdirir, Azərbaycan cəmiyyətinin ruhən möhkəmlənməsi üçün məfkurə hərəkatı meydana açırdı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyasının azərbaycançılıq olduğunu israrla göstərən Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloji əsaslarına söykənir, lakin onu daha müasir bir düşüncə kontekstində təqdim edirdi. Ümummilli liderin irəli

sürdüyü bu ideologiyanın məzmununu izah edən akademik R.Mehdiyev yazır: «Azərbaycançılıq ideologiyasında vahid polietnik millətin Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasına dair maraqlarının ümumiliyi, demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri öz əksini tapmışdır. İdeologiya kimi azərbaycançılıq müstəqil Azərbaycanın fəlsəfi-sosial doktrinasının sosial-mədəni və etnik-geosiyasi cəhətlərini özündə birləşdirmişdir».

Milli tarixi yaddaşın bərpasına, yalnız dar elmi mühitə məlum olan mənəvi sərvətlərin geniş ictimaiyyətin istifadəsinə verilməsinə çalışan ümumilli lider qısa bir dövrdə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyi haqqında» (20 aprel 1997-ci il), «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında» (30 yanvar 1998-ci il), «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi haqqında» (22 fevral 1998-ci il), «Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarının təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında» (13 mart 1998-ci il), «Bakı şəhərində İçərişəhər tarixi-memarlıq qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» (17 fe-

vral 2003-cü il) və s. qərarlar qəbul etdi. Xüsusilə «Kitabi-Dədə Qorqud»un bir neçə il davam edən 1300 illiyi dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin bayramı idi. «Azərbaycan xalqının, bütün türkdilli xalqların böyük tarixi abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» 1300 ildir ki, yaşayır. Əgər 1300 ildən də öncə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yaranması üçün xalqımızın nə qədər çalışdığını və nəhayət, bu tarixi abidəni yaratdığını nəzərə alsaq, onda təsəvvür edə bilərik ki, bizim xalqımızın nə qədər qədim tarixi, dərin kökləri və nə qədər zəngin mədəniyyəti vardır» deyən Heydər Əliyev milli dövlət quruculuğu dövründə xalqın mənəvi-mədəni yaddaşının bərpası üçün məqamlar aşkarlayır, cəmiyyəti böyük bir dil abidəsi ilə qürur duymağa dəvət edirdi.

Ümumilli liderin yaratdığı azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənara çıxaraq bütün dünya azərbaycanlılarına ünvanlanmışdır. 2001-ci ilin 9-10 noyabrında məhz onun təşəbbüsü ilə Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı bu baxımdan çox mühüm hadisə idi. Bundan daha əvvəl Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi gününün təsis edilməsi isə həmin birliyə

ümummilli lider marağının təzahürü sayıla bilər.

Azərbaycan dilini Azərbaycan xalqının ən böyük sərvəti hesab edən H.Əliyev çıxışlarında həmişə vurğulayırdı ki, milli dövlət quruculuğu prosesinin çox mühüm şərtlərindən biri milli ədəbi dil zəminində xüsusi rəsmi dil üslubunun formalaşmasıdır. O, Azərbaycan dilini müstəqil dövlətçiliyin əsas rəmzlərindən saymaqla onun inkişafı, zənginləşməsi və saflaşması, milli həmrəyliyin leytmotivinə çevrilməsi naminə vaxtaşırı olaraq xüsusi tədbirlər həyata keçirmişdir. 18 iyun 2001-ci il tarixli «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında», 9 avqust 2001-ci il tarixli «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» sənədlərin qəbulu bu cür tədbirlərin içərisində çox mühüm yer tutur. Və bütün bunların sayəsində ölkədə «etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşları bir araya gətirən qüdrətli bir superetnos formalaşır».

Professor Ə.Həsənovun fikrincə, azərbaycançılıq ideologiyasına tamamilə yeni məzmun verən Heydər Əliyev onu bütöv bir xalqın - bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların, Azərbaycanla bağlı olan bütün soydaşlarımızın

və həmvətənlərimizin milli birlik platformasına və milli ideologiyasına çevirdi. Əgər ona qədər bu ideya etnolinqvistik, etnoqrafik, ədəbi, mədəni-estetik, fəlsəfi və mənəvi dəyər kimi yaşayırdısa, onun dövründə ciddi sosial-siyasi məzmun kəsb edərək ümumi ideyalar sistemi kimi dövlət quruculuğunun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların etnik və dil maraqlarına da uyğun gəlir. Milliyyətçə rus olan azərbaycan vətəndaşı, millət vəkili Mixail Zabelin göstərir ki, Azərbaycanın taleyinin həll edildiyi bir zamanda Heydər Əliyev milli birlik ideyasını irəli sürdü. O, hesab edirdi ki, yalnız bu yolla ölkəni böhrandan çıxarmaq mümkündür. M.Zabelin əlavə edir: «Azərbaycan çoxmillətli ölkədir. Burada hətta ən azsaylı millətlərin nümayəndələri belə icmalarda birləşə, öz mədəniyyət, dil və adətlərini inkişaf etdirə bilərlər».

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin dil siyasətində millilik və beynəlmilətçilik münasibəti optimal bir şəkildə əlaqələndir, vətəndaş-cəmiyyət-dövlət inteqrasiyası mükəmməl bir şəkildə aparılır. XXI əsrin formalaşdırdığı yeni mədəniyyət məkanına adekvat olan bu siyasət Azərbayca-

nın mənəvi bütövlüyünü təmin etməklə yanaşı, onun dünya birliyində layiqli yer tutmasına sosial-mədəni şərait yaradır. «Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursu mədəni müqəddaratımızın qarantıdır» fikrinə gələn professor R.Aslanova yazır: «Milli-mənəvi dəyərlərimizin, dilimizin, dinimizin sədəqətli daşıyıcısı, yorulmaz təbliğatçısı, hamisi və islam dəyərlərinin təəssübkeşi, mədəniyyətimizin və elmimizin dərin bilicisi olan ümummilli liderimizi əbədiyaşar edən, ona xalqın əbədi sevgisini qazandıran səbəblər sırasında mənəviyyat amili ön cərgədə durur».

Şübhəsiz, Heydər Əliyevin dil siyasətində mənəvi amilin ön planda olması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki bu və ya digər siyasi ideya o zaman cəmiyyəti hərəkətə gətirə, siyasi lideri milli liderə çevirə bilər ki, xalqın ruhuna, mənəvi stereotiplərinə uyğun olsun.

Bizim fikrimizcə, Heydər Əliyevin dil siyasətini elmi-nəzəri baxımdan araşdırarkən aşağıdakı ekstrinqvistik və linqvistik səciyyəli nüanslara ilk növbədə diqqət yetirmək lazım gəlir:

– *Azərbaycanda Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndə qədər yürüdülmüş dövlət dil siyasəti;*

– *Azərbaycan dilinin sosial-lingvistik vəziyyəti, norma və funksional üslub imkanları;*

– *Azərbaycanın etnodil mənzərəsi, Azərbaycan superetnosunun ümumiyyəti vəsiyyəti problemi;*

– *Sovet dil siyasəti və müstəqillik dövründə həmin siyasətin iflası;*

– *Dünya azərbaycanlılarının birliyi məsələsi və bunun Azərbaycan dilinin sosial mövqeyinə təsiri;*

– *Türk dünyasının inteqrasiyası, türk dillərinin yaxınlaşması və ümumi türk dili məsələsinin meydana çıxmasının Azərbaycanda dil siyasətinə təsiri və s.*

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, müasir dövrün ən böyük dövlət və siyasət xadimlərindən biri olan Heydər Əliyevin işləyib həyata keçirdiyi dil siyasəti, bir tərəfdən, Azərbaycan dilinin sosiolingvistik vəziyyətini, mövcud tarixi şəraiti nəzərə alırsa, digər tərəfdən, liderin iradəsi ilə yeni vəziyyət və şərait diqtə edir, yeni perspektivlər müəyyənləşdirir.

I fəsil
Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin
formalaşması tarixindən

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin genişmiqyaslı siyasi-ideoloji fəaliyyətində dil siyasəti çox mühüm yer tutur. - Bu siyasət birdən-birə ortaya çıxmamış, Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün inkişafı prosesində müəyyən olmuş, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə özünün ən yüksək səviyyəsinə gəlib çıxmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin formalaşması tarixini aşağıdakı dövrlərə bölmək mümkündür:

1. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918-1920);*
2. *Azərbaycan SSR dövrü (1920-1991);*
3. *Azərbaycan Respublikası dövrü (1991-ci ildən sonra).*

Azərbaycanda dil siyasətinin yürüdülməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlayır. Həmin dövrə qədər (istər XX əsrdə, istərsə də xüsusilə XX əsrin əvvəllərində) görkəmli Azərbaycan ziyalıları ana dili, eləcə də Azərbaycanda gedən dil prosesləri barədə

müəyyən mülahizələr söyləmiş, təkliflər vermişlərsə də, bütün bunlar dil siyasəti adlanan mürəkkəb hadisəyə bilavasitə aid edilə bilməz. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandıqdan cəmi bir ay sonra türk dilini rəsmən dövlət dili elan etməsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müəyyən olmuş milli ideologiyanın birbaşa təsirinin nəticəsi idi. Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov kimi ziyalıların ana dilinin ədəbi, ictimai-siyasi, ideoloji mövqeyi uğrunda illər boyu apardıqları məqsədyönlü mübarizə olmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu məsələyə dərhal diqqət yetirməzdi. Hökumətin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı mövcud vəziyyət nəzərə alınaraq verilmişdi. Belə ki, həmin qərara əsasən, ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrin başında duranlar dövlət dilini lazımi səviyyədə öyrənənədək hökumət müəssisələrində rus dilinin işlənməsinə də yol verilirdi.

Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili elan edən ilk rəsmi sənəd çox böyük tarixi rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasının, millətin mənafeyinə uyğun

düzgün ideoloji mövqeyin əsasını qoydu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı sadəcə deklorativ bir sənəd deyildi. Qərarın qəbulundan irəli gələn məsələlər vaxtaşırı olaraq parlamentin iclaslarında müzakirə olunur. Azərbaycan (türk) dilini bilməyənlərin bu dili öyrənməsi üçün kurslar təşkil edilirdi ki, hökumət həmin məqsədlə 351 min manat vəsait ayırmışdı.

Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan olunduğu qərardan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir «Azərbaycan» qəzetinə verdiyi müsahibədə dövlətin dil siyasətinin əsaslarını bu cür şərh etmişdi: «Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırki dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar».

Cümhuriyyət öz dil siyasətini həyata keçirmək üçün təhsilin çox mühüm sahə olduğunu ön plana çəkdi, belə ki, 28 avqust 1918-ci ildə hö-

kumət ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında qərar verdi. Qərarda göstərilirdi ki, 1) bütün ibtidai təhsil müəssisələrində tədris ana dilində aparılır; 2) dövlət dili icbari qaydada tədris olunur .

27 dekabr 1918-ci ildə isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarov ordunun dilinin Azərbaycan-türk dili olduğu barədə əmr verdi. Nazir orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabidlərə onu öyrənmək üçün bir ay vaxt müəyyənləşdirdi. Və qərara alındı ki, həmin müddətdə heç olmasa komandaları azərbaycanca verə bilməyən zabidlər ordudan xaric ediləcəklər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasəti özünü bütün kəskinliyi və ölkədə mövcud dil situasiyasından irəli gələn problemləri ilə məhz Azərbaycanda ilk universitetin yaradılması məsələsi ortaya çıxanda göstərdi. İstər Parlamentdə, istərsə də ondan kənarında aparılan müzakirələrdə deyilən fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) Universitetdə tədris ya Azərbaycan-türk dilində olmalı, ya da milli kadrlar olmayana qədər onun açılması təxirə salınmalıdır;

2) *Universitet hər hansı dildə olursa-olsun, açılmalıdır, çünki elmin dili beynəlmilləldir;*

3) *Universitet hələlik rus dilində olsa da açılmalı, burada Azərbaycan türkcəsinin mövqeyinin güclənməsinə şərait yaradılmalı, tədris onun aparıcı rolu təmin edilməlidir.*

Azərbaycan Parlamentinin 25 avqust 1919-cu il tarixli iclasında Universitetin hansı dildə açılacağı məsələsinə münasibət bildirən M.Ə.Rəsulzadə deyirdi: «...Əlbəttə, yaxşı olardı bu fənn ocağı, bu elm məbədi öz lisanımızda ola idi və oradakı professor və müdərriş türkcə təbiyə verəydilər. Məəttəəssüf, fəlan bunu tətbiq etmək, böylə bir fənn ocağı açmış imkanımız bizdə hələlik yoxdur...». Odur ki, görkəmli dövlət xadimi Universitetin yaxşı bildiyimiz başqa bir dildə - rusca açılmasında qəbahət görmür: «Bu öylə bir məsələ deyil ki, onu həll etmək olmasın. İlk dəfə içimizdə bir çox tədrisə hazırlanmış tələbələr vardır ki, yalnız rusca tədris etməyə dərsləri və imkanları vardır. Binaən-ileyh Avropa məmləkətlərindən başqa birinin lisanında mümkün olsa idi, o lisanda götürərdik. Bu olmayacaqdır, çünki tələbələrimiz rus

məktəblərində rusca dərs almışlar».

M.Ə.Rəsulzadə tələb edir ki, Universitet rusca da olsa, açılsın. Çünki yalnız xaricə tələbələr göndərməklə Azərbaycanda elmin, təhsilin səviyyəsini yüksəltmək olmaz; «məmləkət daxilində bir fənn və elm ocağı» lazımdır, çünki o, «bir tərəfdən təlim etməklə, digər tərəfdən məmləkəti öyrənir, onun əhval və xüsusiyyətini təhlil və tədqiq edir».

Böyük siyasətçi bir tərəfdən, mövcud realığı nəzərə alırdısa, digər tərəfdən, Vətənin mənafeyini güdür və deyirdi: «...Darülfün Azərbaycana xaricdən bir çox alimlər və professorlar cəlb edəcəkdir. Onlardan heç bir surətlə qorxub ehtiyat etmək lazım gəlməz ki, guya o alimlər və professorlar burada bir rus mədəniyyətinin ocağı olub qalacaq da, tələbələr ruslaşacaqdır... Lakin əmin olsunlar ki, madam ki, hökumət bizim əlimizdə, darülfünuna dəvət etdiyimiz adamlar üzərinə hakim olacağıq...».

Burada diqqəti cəlb edən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun Parlamentinin iradəsini nümayiş etdirən əsas məqam «hökumət bizim əlimizdə» fikridir. Əgər dövlət millətin tarixi mənafeyini ifadə edərək ana dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırırsa, elmin, mədəniyyətin inki-

şafına sözdə deyil, işdə çalışırsa, bu və ya digər zəruri diplomatik addımdan «qorxub ehtiyat etmək», həqiqətən, «lazım gəlmir».

Parlamentin çox gərgin keçən həmin iclasında Səməd ağa Ağamalıoğlunun mövqeyi də maraqlıdır. Universitetin açılmasına bu və ya başqa şəkildə etiraz edənlərə «ayda-ildə bir namaz, onu da şeytan qoymaz» atalar sözü ilə cavab verən S. Ağamalıoğlu belə bir «vacib məsələ»yə də toxunur: «... deyirlər ki, türkün öylə qüvvətli bir dili yoxdur ki, onun darülfünunu olsun, əvvəlcə dili qüvvətləndirib, sonra darülfünü açmış lazımdır... Darülfünün olmasa, dil də qüvvətlənməyəcəkdir. Darülfünün olan yerdə dil də böyüyür».

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsində Parlamentin dil təcrübəsi əsas olmuşdur; «qərara əsasən Parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin rus dilində çıxış etmələri məqbul hesab edilmişdi. Bununla belə rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi». Yazı dili nə qədər mürəkkəb olsa da, şifahi dil o qədər sadə, danışiq dilinə yaxın idi.

Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin əsasları-

nın qoyulduğu illərdə - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qazanılmış təcrübə məlum ideoloji təzyiq və təqiblərə baxmayaraq sovet dövründə də bu və ya digər şəkildə davam etdirilirdi, Azərbaycan xalqının milli müstəqillik və dövlət müstəqilliyi əldə etdiyi dövrdə isə yürüdülmən dil siyasətinin təməl daşları olaraq qəbul olundu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, ölkənin sovetləşməsi və siyasi-ideoloji xarakteri etibarilə tamam fərqli bir dövlət-idarəçilik sisteminin qərarlaşması ilə Azərbaycanda dövlət dil siyasəti də dəyişdi. Ümumiyyətlə, sovet dövründə respublikada yürüdülmən dil siyasətinin tarixini üç mərhələyə bölmək olar:

1) demokratik mərhələ (1920-ci illərin əvvəllərindən 1930-cu illərin ortalarına qədər);

2) irtica mərhələsi (1930-cu illərin ortalarından 1950-ci illərin ortalarına qədər);

3) liberal mərhələ (1950-ci illərin ortalarından 1980-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərinə qədər).

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda dil quruculuğu prosesi geniş vüsət aldı ki, bu, mədəni quruculuğun üzvü tərkib hissəsi idi.

Doğrudur, «bolşevik ideoloqları xalqı öz tarixi köklərinə, milli dəyərlərinə özgələşdirmək üçün mədəni irsə nihilist münasibət yaratmaq kimi, hətta sonralar Lenin tərəfindən tənqid edilən proletkultçu metodlardan istifadə edirdilər», lakin təhsilin inkişafına, elmin, mədəniyyətin yüksəlişinə ümumiyyətlə diqqət yetirilməsi, savadsızlığın kütləvi şəkildə ləğvi və s. ölkədə sosial-mənəvi canlanma yaradırdı. Dil məsələləri ardıcıl olaraq müzakirə edilir, əski əlifbadan (ərəb əsaslı Azərbaycan əlifbasından) latın əsaslı əlifbaya keçid mədəni inqilabın atributlarından biri sayılırdı. Məsələnin çox mühüm cəhətlərindən biri də o idi ki, dil məsələsinə ümumtürk kontekstində baxılır, əsas türkoloji məclislər məhz Bakıda keçirilirdi. Bu da o zaman «türk dili» adlanan Azərbaycan dövlət dilinin problemlərinin tarixən (genetik olaraq) daxil olduğu mühitdə həll edilməsinə sosial-ideoloji və praktik şərait yaradırdı.

1922-ci ildən etibarən ərəb əlifbasından latına keçid başlandı - ümumiyyətlə, dil quruculuğu hərəkatının generatoru olan həmin proses Azərbaycan sovet dövlətinin, onun N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu kimi rəhbərlərinin ən çox diqqət yetirdikləri sahələrdən idi. Prosesin nə

qədər sürətlə getdiyini göstərmək üçün yada salmaq ki, 1922-ci ildə N.Nərimanovun başçılıq etdiyi xüsusi komitə geniş müzakirələrdən sonra latın qrafikası əsasında yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsini mətbuatda dərc etdirdi. 1923-cü ildə isə Azərbaycan MİK və XKŞ 1924-cü ildən başlayaraq ərəb əlifbası ilə yanaşı yeni əlifbanı da rəsmi olaraq dövlət əlifbası kimi qəbul etmək haqqında dekret imzaladı. Bunun ardınca S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə Moskvada şərqşünasların toplantısı (15 sentyabr 1925-ci il) keçirildi ki, həmin toplantı əlifba məsələsini həll etmək üçün Bakıda türkoloqların qurultayının çağrılmasını qərara aldı. Tarixə I Türkoloji Qurultay kimi daxil olmuş bu möhtəşəm forum sovet hakimiyyətinin ilk illərdə qazanılmış dil siyasəti təcrübəsini ümumiləşdirdi (təbii ki, burada XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Cümhuriyyət dövründə yaranan təcrübə də ehtiva olunurdu), yalnız yeni əlifbaya keçidin zərurətini təsdiq etməklə qalmayıb, terminologiya, ədəbi dil normaları və s. aktual məsələlər ətrafında da müzakirələr açaraq ciddi qərarlar qəbul etdi. Sonralar I Türkoloji Qurultayın kifayət qədər obyektiv şəkildə və yüksək akademik səviyyədə müzakirə edilib qəbul olunan qərarları tədricən yeni-

dən «müzakirə edilməyə», dövrün siyasi-ideoloji konyukturasi mövqeyindən redaktə olunmağa başlasa da, nə 20-ci illərin ikinci, nə də 30-cu illərin birinci yarısında Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili kimi inkişafının qarşısını almaq mümkün olmadı. Sovet hökuməti ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasındakı anlaşma nəticəsində 1924-cü ildən etibarən Azərbaycan məktəblərində dərs demək, proqram və dərsliklər hazırlamaq məqsədi ilə türkiyəli müəllimlər dəvət edildilər. Onların Azərbaycandakı fəaliyyəti uzun sürməyə də, dil proseslərinə təsirləri ötürülmədi. 20-ci illərin ikinci, 30-cu illərin birinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilində Türkiyə türkcəsi elementlərinin (fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə) geniş meydan alması həmin fəaliyyət və təsirin nəticəsi idi. Azərbaycanla yanaşı Türkiyədə də latın əsaslı yeni əlifbaya keçilmişdi, lakin bu əlifbalar arasında müəyyən fərqlər vardı.

Sovet hökuməti nə 20-ci illərdə, nə də 30-cu illərin ortalarına qədər Azərbaycanda, ümumən Sovetlər Birliyinin tərkibinə daxil edilmiş digər türk respublikalarında ərəb əlifbasından kirilə keçmək ideyasını gerçəkləşdirmək gücündə deyildi, çünki:

a) sovetlər öz demokratik imiclərini formalaşdırmaq, dünya, o cümlədən Şərqi xalqlarını öz tərəflərinə cəkmək istəyirdilər;

b) türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı öz milli mənafələrini, mənəvi dəyərlərini qorumaqda israrlı idi;

c) sovet dövləti öz irticaçı (Stalinçi) rejimini hələ qurub başa çatdırmamışdı.

1930-cu illərin ortalarından etibarən, əslində, 1936-cı il SSRİ Konstitusiyasının qəbulu gedişində Azərbaycanda dövlət dil siyasəti ilə bağlı yeni mərhələ başlayır: 30-cu illərin əvvəllərindən qeyri-slavyan mənşəli xalqları, xüsusilə SSRİ ərazisində slavyanlardan sonra sayca ikinci yerdə duran türkləri sıxışdırmaq strategiyası götürən Moskva, bir tərəfdən türk dillərini (və xalqlarını) qarşılıqlı əlaqələrdən məhrum etmək, digər tərəfdən, həmin xalqlar arasında rus dilini yaymaq siyasəti yeridir ki, bunun ən açıq təzahürü 1 yanvar 1929-cu ildə qəbul edilmiş latın əlifbasının on il sonra qəflətən kirillə əvəz edilməsi olur. Dövlət idarələrində rus dilinin mövqeyinin gücləndirilməsi, Azərbaycan KP MK rəhbərliyində azərbaycanlı olmayan və yerli xalqın dilini nəinki bilməyən, hətta ona hə qarətlə baxan kadrların sayının artması, dövlət

təhlükəsizlik orqanlarının Azərbaycan ziyalisını kütləvi şəkildə «millətçilik»də təqsirləndirərək məhv etməsi, orta və ali təhsildə ruslaşdırma və s. dövlət dil siyasəti sahəsində demokratik mərhələnin bitib irtica mərhələsinin başlanması demək idi. 50-ci illərin ortalarına - Stalin rejiminin çökməsinə qədər davam edən bu mərhələdə dövlət dilinin:

1) yüzillər boyu işlənmiş adı (türk dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi) dəyişdirildi, ona ölkənin, dövlətin adı (Azərbaycan dili) verildi;

2) elitər mövqeyi məhdudlaşdırıldı, rus dili onsuz da İttifaqın mərkəzi orqanlarında get-gedə daha çox asılı vəziyyətdə düşən respublika idarələrində geniş yayıldı;

3) digər sovet türk respublikalarının dövlət dilləri bir-biri ilə təmasdan, qarşılıqlı əlaqələrdən məhrum edildi - rus dili nəinki qeyri-türkdilli, hətta türkdilli xalqlarla ünsiyyətdə yeganə vasitəyə çevrildi və s.

Bu mərhələdə dövlət dil siyasətinin xarakterini göstərən əlamətlərdən biri də o idi ki, I Türkoloji Qurultayın qərarları üzərinə qalın qara pərdə salındı, həmin qurultayda iştirak etmiş türkoloqların, demək olar ki, hamısı repressi-

yaya məruz qaldı və «türk» sözünün işlədilməsi qadağan edildi. Azərbaycan türkcəsinə (və Azərbaycan türklərinə) qarşı yerli rəhbərlərin əli ilə törədilən repressiyaların ideoloji aspekti daha amansız idi. Yalnız onu xatırlatmaq kifayətdir ki, məhz 30-cu illərdə Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi (etnogenezisi) onun dil mənşəyinə (qlottogenezinə) qarşı qoyuldu və belə bir antihumanist (aqressiv) ideya formalaşdırıldı ki, guya Azərbaycan xalqı İran mənşəli etnosların inteqrasiyası əsasında təşəkkül tapmış, sonradan (XI-XIII əsrlərdə) Azərbaycana yürüş etmiş səlcuq türklərinin bəsit dilini qəbul etmişdir.

İstər II Dünya müharibəsi illərində, istərsə də müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanda, ümumən Sovetlər Birliyində totalitarizm get-gedə daha da güclənir, kommunist ideologiyası ictimai elmlər, o cümlədən də dilçilik sahəsinə yeri gəldi-gəlmədi müdaxilə edərək öz möhürünü vururdu. Azərbaycan kommunistlərinin rəhbəri M.C.Bağirov Azərbaycan K(b)P XIX qurultayında (1952-ci il, sentyabr) Azərbaycan sovet ədəbiyyatının banilərindən olan Səməd Vurğuna «Sən ləngimədən kommunizmin əlifbasından başlamalısan, yoxsa məhv olacaqsan» de-

mişdi. Həmin illərdə Azərbaycan və bütövlükdə oğuz türklərinin ilk orta əsrlər qəhrəmanlıq eposu «Dədə Qorqud» «irticaçı feodal-xan eposu» adı ilə damğalanmış, tədqiqatçıları təqib edilmiş və beləliklə, Azərbaycan türklərinin qədim abidəsinin yaddaşlardan silinməsinə çalışılmışdı. Azərbaycan dilinə qarşı repressiyaların, təzyiqlərin artdığı mərhələdə xaricdə fəaliyyət göstərən siyasi mühacirlər - M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, C.Hacıbəyli, A.Yurdsevər, Ə.Cəfəroğlu, A.Təkin, Ə.Turan və başqaları öz etiraz səslərini ucaldır, ruslaşdırma siyasətinin mürəcə mahiyyətini açıb göstərirdilər, lakin bu, Azərbaycana, demək olar ki, gəlib çıxmırdı.

Stalinin vəfatından sonra Sovetlər Birliyinə rəhbərliyi öz əlinə alan N.S.Xruşşovun təkidi ilə Sov. İKP MK «Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrini aradan qaldırmaq haqqında» 30 iyun 1956-cı il tarixli qərar qəbul etdi. Sov.İKP-nin XX qurultayının ideyaları işığında qəbul olunmuş bu qərar Stalin rejiminə son qoymaqla yanaşı ölkədə totalitarizmi müəyyən qədər yumşaltı. Bundan istifadə edən Azərbaycan partiya-dövlət rəhbərliyi, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İmam Mustafayev başda olmaqla, «respublikanın, xalqın vəziyyətini imkan daxi-

lində yaxşılaşdırmağa, onun itib batmaq təhlükəsində olan milli dəyərlərini qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə cəhdlər göstərdi... O, Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusunun təmin olunmasına çalışdı. Bu məsələ mətbuatda açıq müzakirə edilməyə başlandı. Rəsmi sənədlərin, kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılması üçün konkret tədbirlər görüldü. 26 oktyabr 1956-cı ildə Azərbaycan KP MK-nın orqanı «Kommunist» qəzetində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri M.İbrahimoğlunun «Azərbaycan dili dövlət idarələrində» adlı məqaləsi çap olundu. Azərbaycan rəhbərliyinin mövqeyini əks etdirən bu məqalədə açıqca göstərilirdi ki, sovet hakimiyyətinin ilk on illiyində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin nüfuzu yüksəldilsə də, son iyirmi ildə kobud səhvlərə yol verilmiş, rus dilinə qazandırılmış yersiz nüfuz xalqın hüququnu pozmuşdur.

«Yuxarı»dan gələn bu cür cəhdlər təsadüfi deyildi, ölkənin ideoloji həyatında, o cümlədən dövlət dil siyasətində yeni mərhələ başlamışdı. Azərbaycan xalqının milli iradəsi özünün milli kommunist rəhbərlərinin timsalında təzahür etməklə, irtica mərhələsinin «kobud səhvləri»ni aradan qaldırmaq istəyirdi. Ən «kobud səhv»

isə kiril əlifbasının qəbulu olsa da, onu düzəltmək hələ ki, mümkün deyildi. Odur ki, orfoqrafiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. 1940-cı ildə qəbul edilmiş orfoqrafiya qaydalarına görə, rus kiril əlifbasının Ə, Ö, E, Ü kimi spesifik hərfləri də Azərbaycan yazısına daxil edilmişdi. 1944-cü ildə çağırılan dil konfransında ümumiyyətlə 1940-cı ilin orfoqrafiya qaydaları kəskin tənqid olunmuş, yeni layihə hazırlanmış, lakin iş başa çatdırıla bilmədiyinə görə, məsələyə 1951-1952-ci illərdə yenidən qayıdılmış, nəhayət, 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yeni orfoqrafiya qaydalarını təsdiq etmişdi. Lakin bu «qaydalar» da çoxlu nöqsanlarına görə populyarlaşmadığından məsələ yenidən müzakirəyə verilmiş, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, bu müzakirələr daha demokratik şəraitdə keçirildiyindən (təbii ki, dövr buna imkan verirdi) uğurlu nəticələrə gəlib çıxmaq mümkün olmuşdur. Xüsusilə kiril əlifbasındakı spesifik (və Azərbaycan dilinin səs sisteminə yad olan) işarələrdən imtina edilməsi o qədər də kiçik hadisə deyildi. Beləliklə, kiril əlifbası qəbul olunandan sonra beş dəfə dəyişdirilmiş Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydaları, nəhayət ki, 1958-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər

Sovetinin qərarı ilə təsbit edilir. Məsələyə bir də yalnız 1975-ci ildə qayıdılır ki, aradan keçən müddətdə «qaydalar»ın kifayət qədər sabit olduğu təsdiq edilir.

1950-ci illərin ortalarından başlayan «yumşalma» dövrü Azərbaycanda dövlət dil siyasətində tam demokratikləşmə yaratmasa da, liberallaşmanın əsasını qoydu ki, bu da özünü dilçilik araşdırmalarının xeyli dərəcədə «ideologiyasızlaşma»sında, miqyasca genişlənməsində, yeni dilçi kadrların yetişməsində göstərdi. 60-cı, 70-ci illərdə Azərbaycan dilçiliyi yenidən türkologiyanın ön sıralarına keçməyə, fonetika (Ə.Dəmirçizadə), leksika (S.Cəfərov, Ə.Orucov), qrammatika (M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova), dialektologiya (M.Şirəliyev, M.İslamov, A.Vəliyev) və s. sahələrdə ciddi tədqiqat əsərləri meydana çıxdı. Ali məktəblər üçün dərsliklər yaradıldı. Xüsusilə 60-cı illərdən etibarən Azərbaycan ədəbi-bədii dilində xəlqiləşmə, üslub rəngarəngliyi, yeni ifadə maneraları, bir sözlə, dil novatorluğu geniş vüsət aldı. Bədii-publisistik dil inkişaf etməyə başladı. Elmi üslubda da müəyyən irəliləyiş müşahidə olundu... Lakin idarəçilikdə, mərkəzi dövlət qurumlarında rus dilinin mövqeyi olduğu kimi qalırdı,

«milli kommunistlər»in 50-ci illərin ortalarında «üsyankar» cəhdləri də əhmiyyətli bir nəticə vermədi.

Uzun müddət dövlət təhlükəsizlik orqanlarında çalışan, sovet ideologiyasının mahiyyətini, Moskvanın milli siyasətinin əsaslarını dərinləndirən və mənsub olduğu xalqa möhkəm bağlı olan Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilməsi ilə respublikada milli mənəvimədəni həyat canlanmağa başladı. Azərbaycançılıq təsəvvürlərinin inkişafı üçün hər cür şərait yaratmağa çalışan yeni lider - «milli kommunist» qısa bir zaman ərzində ana dilinin - dövlət dilinin təbliğini genişləndirdi, dörd cildlik «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyinə dövlət mükafatı verilməsinə (1974) nail oldu. Azərbaycan dilinə, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə aid araşdırmaların dövlət tərəfindən mükafatlandırılması milli yaradıcı ziyalıları daha geniş fəaliyyət göstərməyə ruhlandırmaqla yanaşı, xalqı şovinizm xofundan, «ikinci dərəcəli millət» kompleksindən xilas etdi. Ədəbi-mədəni, mənəvi-ideoloji həyatın canlanması, milli hisslərin getdikcə daha açıq bir şəkildə təzahürü, B.Vahabzadə, Z.Bünyadov, X.Rza, Anar, N.Həsənzadə, Ə.Əylisli, Ə.Elçibəy,

Y.Səmədoğlu kimi milli ziyalılar ordusunun meydana çıxması ana dili məsələsinə də əvvəlki illərdən fərqli münasibət formalaşdırdı. Rus dilinin respublikadakı imperialist mövqeyinə qarşı birbaşa etirazı mümkün olmasa da (bunun üçün dövlət müstəqilliyi lazım idi), milli ictimai fikirdə həmin etirazın potensialı mövcud idi.

80-ci illərin əvvəllərində H.Əliyev Moskvaya daha yüksək vəzifəyə irəli çəkiləndən sonra respublikada milli hisslərin güclənməsi, ana dilinə münasibət sahəsində müəyyən geriləmə müşahidə edilirdi. 80-ci illərin sonlarına doğru hətta xalqın iradəsini sındırmağa, 70-ci illərdən gələn yüksəlişin önünü almağa cəhdlər oldu. Lakin dağılma ərəfəsində olan Sovetlər Birliyinin artıq birləşdirici imkanları tükənməkdə, milli respublikalara həqiqi azadlıq uğrunda mübarizənin cəbhəsini genişləndirməkdə olduqlarından Moskvanın təxribat xarakterli cəhdləri heç bir nəticə vermədi.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti xüsusi bəyannamə ilə Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini elan etdikdən sonra, ilk illərdə meydana çıxan müəyyən çətinliklərə baxmayaraq, ölkədə təcridən ictimai həyat qaydaya düşməyə başladı. Azərbaycanda gedən mürək-

kəb sosial-siyasi proseslərə daim nəzarət edən H.Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı ilə respublika hərcmərclik mərhələsindən çıxıb həqiqi müstəqillik yoluna düşdü.

Azərbaycan xalqının ümummilli liderinin hakimiyyətə qayıdışı, dövlətçiliyin və müstəqilliyin qarantına çevrilməsi respublikada mənəvi yüksəlişin siyasi və iqtisadi dayaqlarını daha da möhkəmləndirdi, onun sürətlənməsinə imkanlar açdı. Prezident H.Əliyevin «Bizim üçün həyat, yaşayış nə qədər çətin olsa da, azad, milli azadlıq şəraitində yaşamaq, müstəqil olmaq, müstəqil, azad dövlətdə yaşamaq hər şeydən əzizdir, üstündür» sözləri ümumi ictimai rəyin bilavasitə ifadəsi idi.

Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin yürüdülməsi 1991-ci ildən sonra xüsusi keyfiyyət qazandı. Müstəqil dövlətin iradəsini ifadə edən bu siyasəti Azərbaycan xalqının ümummilli lideri yaratdı və həyata keçirdi.

Əlbəttə, müstəqillik dövründə müəyyənləşən dövlət dil siyasəti heç də yoxdan yaranmamış, ciddi və əsaslı bir şəkildə əvvəlki dövrlərin tarixi təcrübəsinə dayanmışdı. Özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi sayan Azərbaycan Respublikası hər sahədə olduğu kimi dil siyasə-

ti sahəsində də bu varisliyi qoruyub saxlamalı idi.

«Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir» deyən H.Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etməyə başladığı andan mədəniyyətimizə və mənəviyyatımıza dərinləndirən bağlılığını dənə-dənə sübut etmiş, «öz siyasi təcrübəsi, yüksək intellekti ilə milli dilin inkişafı istiqamətində məqsədyönlü iş aparmış və bu siyasəti bütün çətinliklərə baxmayaraq, dönmədən həyata keçirmişdir».

70-ci illərdə, «sovet xalqı» barədə təsəvvürlərin ideoloji təzyiqlə genişləndirilib möhkəmləndirildiyi bir dövrdə IX çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar VII sessiyasında (1978) yeni Konstitusiya qəbul olundu ki, həmin Konstitusiyanın 73-cü maddəsi Azərbaycan dilini dövlət dili kimi təsbit edirdi. H.Əliyev müstəqil Azərbaycanın yeni Konstitusiya layihəsinin «Dövlət dili haqqında» maddəsinin geniş müzakirəsinə həsr olunmuş 31 oktyabr 1995-ci il tarixli iclasında bu haqda belə demişdi: «O vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərliyi ilə, Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili oldu-

ğunu öz Konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq».

Bu məsələ ilə bağlı xatırlanan başqa bir nüans xüsusi maraq doğurur: «...Ukraynanın rəhbəri Şerbitski ilə mənim kəskin danışqlarım xatirimdədir. O, buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırır ki, siz belə yazdığınız halda gərək onda biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona dedim ki, sizə heç kəs mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikanız və Sovetlər İttifaqında sizin xüsusi çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəsəniz bunu yaza bilərsiniz. Ancaq siz nə üçün bizə mane olursunuz? Mübahisəmiz çox gərgin oldu...»

Məsələ burasında idi ki,

a) sovet dil siyasətində əvvəldən başlayan mərkəzləşdirmə (rusçuluq əsasında sovetləşdirmə) mövqeyi 70-ci illərdən daha strateji xarakter almaqda idi və «sovet xalqı» barədəki uğursuz ideya geniş təbliğ olunurdu; belə bir vəziyyətdə hər hansı müttəfiq respublikanın konstitusiyasında həmin respublikanın dövlət dili barədə maddənin mövcudluğu «sovet xalqı» ideyasını təkzib edirdi;

b) rus dilindən çox da fərqlənməyən Uk-

rayna dili Ukraynada kifayət qədər böyük nüfuza malik idi, hətta rus dilinə qarşı millətçi mövqedən müəyyən etirazlar da olmuşdu - hər hansı müttəfiq respublikanın konstitusiyasında həmin respublikanın dövlət dilinin qeyd olunması Ukraynada gərginlik yarada bilərdi ki, bu da Ukrayna SSR rəhbərliyini narahat edirdi;

c) nəhayət, Azərbaycan rəhbərinin məsələyə bu dərəcədə israrla yanaşması, onun açıq millətçi mövqeyini sovet ideologiyası ilə üz-üzə gəlməyə, etiraz doğurmaya bilməzdi.

Heydər Əliyevin yürütdüyü dil siyasəti yalnız milli tarixi təcrübəyə əsaslanmır, həm də bu təcrübənin qazanılması tarixini xatırladır və milli ictimai şüur üçün şərh edir. Moskvadan Azərbaycana döndüyü, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə üzv seçildiyi, Məclisə rəhbərlik etdiyi illərdə H.Əliyev dövlət dilinin adı ilə bağlı məsələyə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, problemi həll edərkən onun tarixinə diqqət yetirilməsinin vacib olduğunu ön plana çəkmişdi. Naxçıvan MR AM-nin 24 noyabr 1990-cı il tarixli iclasında deputat H.Əliyev dövlət dilinin adının geniş müzakirə olunmasının əhəmiyyətli olduğunu bildirərək «türk dili» tərəfdarlarını

nəzərdə tutub deyir: «Mən hesab edirəm ki, məsələnin qoyuluşu düzgündür. Və məsələni qoyan yoldaşlara irad tutmaq ədalətsiz olardı. Ancaq bu məsələni indi həll etmək istəyiriksə, bu, çətin olar. Burada çıxış edən deputatların bəziləri dedi ki, biz 38-ci ilə qədər türk olmuşuq, türk yazılmışıq. 38-ci ildə çoxunuz olmamısınız. Amma mən olmuşam. Özü də o vaxt milliyyətim də yadımdadır - burada o vaxt pedaqoji texnikumda oxuyurdum - türk yazılmışdı. 38-ci ildən sonra biz olduq azərbaycanlı».

H.Əliyev sonra əlavə edir: «Ancaq bir şeyi də tarixlə maraqlanan yoldaşlar bilməlidirlər ki, təəssüf ki, elə bizim əsrin lap birinci onilliklərini götürsək, o vaxtın ədəbiyyatlarına, tarixi məqalələrə baxsaq, bizim çox məşhur adamlarımız bizim millətə türk deməyiblər, müsəlman deyiblər. Müsəlman milləti yoxdur axı... Bizim ümumi bədbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, bizim bu millətin adı uzun müddət tam müəyyən olunmayıb. Məsələn, Lenin əsərlərində «Qafqaz tatarları» işlədir, yaxud da bəzi yerlərdə «tatarlar» yazır. Əgər o vaxtlar biz özümüzün milliyyətimiz barədə türk yazsaydıq, elə türk deyəcəkdilər də...».

Bu günə məhz tarixdən gəlməyin, strateji qə-

rarlar qəbul etmək üçün tarixi təcrübəyə, o cümlədən ideoloji, etnoqrafik təcrübəyə dayanmağın zəruriliyini dərindən bilən ümummilli lider həmin çıxışında belə bir qərara gəlir:

«Ancaq bunlara baxmayaraq mən də hesab edirəm ki, biz türkün. Mən öz fikrimi demək istəyirəm... Ancaq indi gətirib biz tələm-tələsik bu Konstitusiyaya (Naxçıvan MR-nın Konstitusiyasına-dis.) dəyişikliyə yazaq ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət dili türk dilidir, bu, mənə elə gəlir ki, tələsiklik olar. Gəlin bunu bir də etiraf edək ki, milli dirçəliş, milli ənənələrin bərpa olunması, milli inkişaf sahəsində bu günlərdə çox mühüm qərarlar qəbul etmişik. Gəlin bir az səbr edək ki, bizim bu qərarlar həzm olunsun.

...Demək istəyirəm ki, biz onsuz da böyük dəyişikliklər eləmişik. İndi gəlin çalışaq ki, bu, Azərbaycanda həzm olunsun. Tələsməyək... Amma bu dil bizim bütöv, ümumi dildir, bütün Azərbaycana aiddir. Biz burada gərək separat hərəkət eləməyək».

Strateji səciyyəli bu tövsiyyə ən azı aşağıdakı mühüm məsələlərin dövlət dil siyasəti üçün önəmini göstərir:

1) mövcud tarixi ənənəyə nəinki laqeyd

yanaşılması, hətta ən inqilabi situasiyalarda belə həmin ədəbiyyatı sükətlənməsi;

2) dillə bağlı hər hansı qərar qəbul edilirsə, tələskənliyə yol verilməməsi, yəni:

a) işin müəyyən mərhələlərlə aparılması, ictimai həzm üçün şərait yaradılması;

b) geniş ictimai müzakirələr keçirilməsi;

3) ölkənin bu və ya digər muxtar regionunun rəyi ilə kifayətlənib separat qərarların qəbuluna imkan verilməməsi.

H.Əliyevin bu uzaqgörən siyasətinə qarşı çıxaraq, daha doğrusu, mövcud təcrübəni, işin mərhələlərlə aparılıb həzm olunması prinsipini və geniş ictimai müzakirə zərurətini nəzərə almadığına görə, Azərbaycan Respublikası MM-in 1992-ci ilin dekabrında qəbul etdiyi qərar özünü doğrultmadı. Və müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyaya layihəsi hazırlanarkən bu məsələyə yenidən qayıtmaq, onu daha geniş miqyasda müzakirə etmək lazım gəldi.

Dil siyasətinin həyata keçirilməsində, artıq qeyd olunduğu kimi, aktiv məqamla yanaşı, necə deyirlər, passiv məqam da rol oynayır. Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, Azərbaycan SSR-in dövlət idarələrində ana dilinin mövqey-

inin aşağı salındığı illərdə Azərbaycanın söz adamları xalqın dilini qoruyan könüllü əsgərlər idilər. Bu məsələyə həmişə xüsusi önəm verən ümummilli lider 26 mart 1998-ci ildə xalq şairi S.Rüstəmin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş mərasimdə demişdi: «SSRİ tərkibində bir respublika kimi bizim öz dilimizdə danışmağa, yazmağa, oxumağa ixtiyarımız var idi və biz də bundan çox səmərəli istifadə etmişik. Ancaq bütün dövlət işləri o vaxt hakim olan rus dilində gedirdi. Əgər bizim ədəbiyyatımız inkişaf etməsəydi, əgər yazıçılarımız, şairlərimiz yeni-yeni əsərlər yaratmasaydılar, onu yaymasaydılar və xalqımız bu ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etməsəydi, bizim dilimiz bu cür yaşaya bilməzdi. Mən hesab edirəm ki, Azərbaycan dilinin bütün o çətin dövrlərdən keçib yaşamasında, inkişaf etməsində, bu günkü yüksək səviyyəyə çatmasında Süleyman Rüstəmin də böyük bir xidməti, payı vardır».

Azərbaycan Prezidenti eyni fikri Azərbaycanın ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin bir qrupuna «İstiqlal» ordeninin təqdim etmə mərasimindəki nitqində daha ümumiləşdirilmiş, daha konseptual bir şəkildə söyləmişdi: «Bizim mədəniyyət, incəsənət xadimlərimiz, ya-

zıçılarımız, şairlərimiz, alimlərimiz... böyük xidmətlər göstəriblər. Əsrimizin ötən bütün illərindəki milli ənənələrimiz, ana dilimiz, milliliyimiz, adət-ənənələrimiz məhz onların əsərlərində yaşayıbdır. Bunlar böyük nailiyyətlərdir. Bununla yanaşı bizim yazıçılarımız, şairlərimiz, rəssamlarımız, incəsənət xadimlərimiz öz əsərləri ilə insanları daim milli ruhda tərbiyə etməyə çalışıblar və buna da nail olublar».

Ana dilinin yalnız sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, milli ruhu daim sağlam saxlayan, milləti təşkil edən, mütəşəkkilləşdirən bir hadisə olduğunu göstərən ümummillə lider Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət dil siyasətinin formalaşmasında XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yazıb yaratmış ziyalıların xidmətini xüsusi dəyərləndirir: «Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və digərləri o illər yaratdıqları əsərlərlə xalqımızda milli şüurun oyanmasına, inkişaf etməsinə, milliliyin yüksəlməsinə böyük təsir göstərmişlər...».

Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Azərbaycanda gedən mürəkkəb sosial-ideoloji prosesləri şərh edən H.Əliyev onu da göstərir

ki, sovet dövründə «itkilərimizlə yanaşı Azərbaycan xalqının böyük nailiyyətləri də olmuşdur. Ən əhəmiyyətli odur ki, Azərbaycan xalqının savad, bilik, elm, mədəniyyət səviyyəsi bu illərdə çox yüksəlmişdir. Azərbaycan xalqı kütləvi olaraq savadlanmış, respublikamızda yüksək ali təhsil ocaqları yaranmış və azərbaycanlıların böyük bir hissəsi ali təhsil almağa və həyatın müxtəlif sahələrində səmərəli iş görməyə nail ola bilmişdir. Azərbaycanın elmi, mədəniyyəti inkişaf etmiş, çox dəyərli elm, mədəniyyət, incəsənət əsərləri yaradılmışdır».

Əlbəttə, sovet dövründə yürüdülmən dövlət dil siyasətinin millilikdən uzaq olduğunu qeyd etməklə yanaşı, kütləvi savadlanmadan ali təhsil almaq imkanına qədər bilavasitə dillə bağlı yüksəlişi də etiraf etmək lazımdır.

Türk dilləri arasındakı təbii-tarixi kontaktları süni şəkildə aradan qaldıran sovet rejimi bu dillərin qarşılıqlı əlaqələrinə, zənginləşmələrinə mane olmuşdur. Lakin H.Əliyevin söylədiyi kimi, «vəziyyət nə qədər ağır olursa, elm, mədəniyyət, musiqi də bir o qədər çox inkişaf etmişdir».

Türk dünyasının görkəmli ziyalılarından olan İhsan Doğramacı ilə görüşündə «türk ləhcəsi ilə

Azərbaycan ləhcəsi arasında bəzi fərqlər var. Bu fərqləri siz bilirsiniz. Bir tərəfdən, siz öz dilinizi modernləşdirmisiniz, digər tərəfdən isə, bizim dilimiz müəyyən dərəcədə təkmilləşmişdir» deyən H.Əliyev onu da əlavə edir ki, «ola bilsin ki, 60-70 il öncə bu fərqlər az idi. Lakin elə indi də türk xalqlarından heç birinin dili Azərbaycan və türk dilləri qədər bir-birinə yaxın deyildir. Bütün bunlar onu göstərir ki, ölkələrimiz ayrı olsalar da, xalqlarımız birdir və bir olacaqlar».

Azərbaycanda yürüdülmüş dövlət dil siyasətinin formalaşması tarixini izləyərkən ortaya çıxan nəticələr, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

I. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan ədəbi-mədəni, ictimai mühitinin yaratdığı dil-üslub tendensiya və ideyaları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli dövlət dil siyasətinin əsaslarını müəyyənləşdirir ki, buraya

a) dövlət dilinin türk (Azərbaycan) dili elan olunması;

b) ölkə ərazisində işlənən digər dillərə sərbəst işlənmə hüququnun tanınması;

c) dövlət idarələrində dövlət dilinin işlən-

məsi üçün şərait yaradılması

aidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu qısa bir müddətdə bu mütərəqqi siyasəti həyata keçirə bilməsə də elə bir sosial-ideoloji struktur yaratdı ki, o, Azərbaycanın sonrakı tarixində həlledici rol oynadı.

II. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra türk (Azərbaycan) dili ölkənin rəsmi dövlət dili statusunu qoruyub saxladı. 20-ci illərdən başlayaraq 30-cu illərə qədər davam edən kütləvi savadlanma, ana dilində ibtidai, orta və ali təhsilin genişlənməsi, nəşriyyat-mətbuat şəbəkəsinin yaranması, ərəb əlifbasından bir-başa asan öyrənilən latın əlifbasına keçilməsi və s. mütərəqqi addımlar idi. Azərbaycanın elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimləri ana dilinin müxtəlif sahələrdə tərəqqisi, zənginləşməsi üçün çalışmaq imkanları qazandılar. 20-ci, 30-cu illərdən başlayaraq «yeni dövr» öz ədəbiyyatını yaratdı. «Formaca milli, məzmunca sosialist» olan bu ədəbiyyat müasir Azərbaycan dilinin normalarını stabilləşdirdi.

III. Xüsusilə 30-cu illərin ortalarından etibarən milli dillərin dövlət idarələrində qazanmış olduğu müəyyən nüfuz aradan qaldırılmağa, rus dilinin mövqeyi yenidən möhkəmləndiril-

məyə başladı. Azərbaycan dilinin yeni əlifbası rus (kiril) əlifbası ilə (kifayət qədər mexaniki şəkildə) əvəz olundu, dövlət dilinin adı dəyişdirildi. Respublikanın idarəçilik mərkəzlərinə rusdilli kadrlar yerləşdirildi ki, onlar xalqın dilinə yuxarıdan aşağı baxmağa başladılar. Rusdilli təhsilin miqyası sürətlə genişləndirildi və ana dilini pis bilən, yaxud bilməyən rusdilli elita formalaşdırıldı ki, onların sıraları azərbaycanlı olmayan (rus, erməni, yəhudi və s.) ziyalılar vasitəsilə get-gedə sıxlaşdı.

IV.40-cı illərin sonu 50-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda yürüdülmən dövlət dil siyasəti a) rus dilinin dövlət idarələrində möhkəmləndirilməsinə, b) rusdilli yerli elitanın formalaşmasına, c) xalqın milli dilinin isə ikinci plana keçməsinə əsaslanırdı. Stalin rejiminin süqutundan sonra dil siyasətində müəyyən «yumşalma» getsə də, reformaların məhz mərkəzdən - Moskvadan başlaması rus dilinin respublikadakı nüfuzunu sındırmadı, lakin 60-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanda özünü göstərən milli-mədəni dirçəliş, xüsusilə ədəbiyyatda xalq dilinə, milli mövzulara, etnoqrafik təfəkkürə qayıdış və s. respublika rəhbərliyini məcbur etdi ki, «yerli şərait», «xalqın maraqla-

rı» nəzərə alınsın.

V.60-cı illərin sonunda Azərbaycan rəhbərliyinə gələn Heydər Əliyev mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq, Moskvanın yürütdüyü ideologiyaya açıq şəkildə qarşı çıxmasa da, milli dirçəliş hərəkatını müdafiə etməyə, ona istiqamət verməyə başladı. Azərbaycandilli elmin, ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafı üçün dövlət səviyyəsində ardıcıl, məqsədyönlü tədbirlər görüldü; milli ziyalılarla görüşlər keçirildi, onların xidmətləri mükafatlandırıldı. Və nəticə etibarilə elə bir sosial-siyasi şərait yaradıldı ki, anadilli elitanın formalaşması prosesi başlandı. Türkoloji araşdırmalara geniş meydan verən, xalqın tarixinin obyektiv şəkildə öyrənilməsinə təmin edən dövlət başçısı milli müstəqillik siyasətinin (və kompleksinin) əsaslarını yaratmış oldu.

VI.Sovetlər Birliyinin süqutu, Azərbaycanda baş verən azadlıq hərəkatı 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində öz yeni prinsiplərini diqtə etdi ki, buraya, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hər sahədə, o cümlədən dil sahəsindəki siyasətinin bərpa edilməsi daxil idi. Yenidən latın əlifbasına qayıdış, dövlət dilinin adının özünə qaytarılması və s. nə qədər mütərəqqi addımlar olsa da, xalqla məsləhətləş-

mədən, geniş ictimai müzakirələr aparılmadan «həyata keçirildiyinə» görə müəyyən problemlər yaratdı. Dil siyasətində milli tarixi və beynəlxalq təcrübəni nəzərə almayan, volyuntarizmə yol verən hərəkət rəhbərləri mövcud problemləri həll etmək əvəzinə yeni problemlər yaratdılar.

VII. Xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gələn ümummilli lider Heydər Əliyev mövcud tarixi təcrübəni və müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq mükəmməl bir dil siyasəti yürütməyə başladı.

II fəsil

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlət dil siyasətinin əsaslarının yaradıcısı kimi (*müstəqilliyə qədərki dövr*)

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dil siyasətinin formalaşmasında, artıq qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyə qədərki dövrü xüsusi mərhələ təşkil edir. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildikdən sonra ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində, iqtisadiyyatda, mədəniyyət, elm sahəsində, tədrisdə bir canlanma əmələ gətirən dövlət başçısının ilk görüşü Azərbaycan Dövlət Universitetində oldu. Universitetin 50 illik yubileyində o zaman qəbul edildiyi kimi rus dilində deyil, Azərbaycan dilində nitq söyləyən Heydər Əliyevin bu cəsarətli təşəbbüsü bütün respublikaya səs saldı. Professor Y. Seyidov göstərir ki, respublika rəhbəri o vaxt heç kəsə demədi ki, nə üçün başqa dildə çıxış edirsən, demədi ki, niyə Azərbaycan dilini bilmirsən, demədi ki, dilimizi sevməli və inkişaf etdirməliyik, onun qayğısına qalmalıyıq və s. Lakin öz praktik fəaliyyəti ilə, müttəfiq respublikalarda rus dilinin geniş vüsət aldığı bir dövrdə, bunların

hamısını dedi.

Ana dilinin - respublikanın dövlət dilinin təbliği işinə məhz Universitetdən, elmi-pedaqoji mühitdən başlaması təbii olduğu qədər də strateji, gələcəyə hesablanmış bir təşəbbüs idi. Eyni zamanda məhz həmin illərdə müxtəlif bölgələri gəzib yerli əhali ilə görüşən, xalqla öz ana dilində - anlaşılıqlı bir üslubda danışan və nəticə etibarilə dövlətlə xalq arasında ünsiyyət yaradan Heydər Əliyev milli dil siyasətinin ilk addımlarını atırdı. Professor N.Xudiyev özünün «Heydər Əliyev və Azərbaycan dili» adlı kitabında göstərir ki, Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi-əxlaqi sağlamlığına xüsusi diqqət yetirən respublika rəhbəri üçün dil məsələsi həmişə əhəmiyyətli bir məsələ olmuşdur. Belə ki, o, Azərbaycan yazıçıları ilə görüşlərində dil məsələsinə geniş mənəvi-əxlaqi problemlər kontekstində yanaşır, maarif-məktəb, elmi-pedaqoji sahələrdə ana dilinin inkişafı üçün çalışır, ali məktəblərdə «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» ixtisası üzrə tələbə qəbulunun həcmi artırılır, qəbulda ana dilindən yazılı imtahan ən müxtəlif ixtisaslar üzrə məcburi sayılırdı və sair.

Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə 1974-cü ildə «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyi-

nin müəllifləri - Ə. Dəmirçizadə, S.Səfərov, M.Hüseynzadə, Ə. Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənova Dövlət mükafatı verilməsi

a) *Azərbaycan dilinə,*

b) *Azərbaycan dilçiliyinə,*

c) *azərbaycandilli təhsilə* dövlətçilik qayğısı, milli lider ehtiramı idi ki, sovet dövründə bunu həyata keçirmək o qədər də asan məsələ deyildi. Dövlət mükafatına təqdim olunmuş dilçilərdən biri olan professor Y.Seyidov sonralar yazırdı ki, bu, yəni «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyinin yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsi «rus şovinizminə meydan oxumaq idi».

1978-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinə dövlət dili hüququ verilməsi isə «Heydər Əliyevin qəhrəmanlığı idi». Respublika rəhbəri Moskvanın şovinst dil siyasətinin - sovet ideoloji inersiyasının arxasınca getməyib millətin mədəni-mənəvi gələcəyini təmin edəcək, onun milli dilçiliyini təsdiqləyən bir siyasət yürütməyə başladı ki, bu, müstəqillik üçün hazırlıq, sosial-məfkurə bazası demək idi.

Professor N.Cəfərovun fikrincə, Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi fəaliyyətə başladığı ilk illərdən bütün aydınlığı ilə

göstərdi ki, o, qeyri-müstəqil bir respublikanın növbəti başçısı yox, milli liderdir. Və Heydər Əliyevin məhz milli lider olaraq fəaliyyətinin bir təzahürü də Azərbaycan dilinin siyasi nüfuzunun 70-ci illərdə sürətlə yüksəlməsi idi. Həmin yüksəliş 80-ci illərdə də davam etdi.

Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, 70-80-ci illərdə Heydər Əliyevin respublikada yürütdüyü dil siyasətinin əsasını

1) dilə milli-mənəvi, mədəni sərvət kimi yanaşılması;

2) ona milli mütəşəkkilliyin mühüm amili olaraq baxılması;

3) onun siyasi nüfuzunun gücləndirilməsi;

4) və bütün bunların reallaşdırılması üçün şəxsi təşəbbüslərə meydan verilməsi təşkil edirdi.

Respublika rəhbəri

a) ana dilinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirir;

b) anadilli ədəbiyyatın miqyasının, keyfiyyətinin və ümumittifaq, hətta dünya miqyasına çıxmasının qayğısına qalır;

c) anadilli nəşrlərin həcmi artırmağa çalışırdı.

Heydər Əliyevin bu təşəbbüsləri, cəsarətli ad-

dımları elə bir şərait yaratdı ki, onun müəyyənləşdirdiyi siyasi hərəkət respublika rəhbəri Moskvaya yüksək dövlət vəzifəsinə dəvət olundandan sonra da nəinki davam etdi, hətta daha da güclənərək ümummilli miqyas qazandı. Azərbaycan xalqının lideri özü də respublikada gedən bu milliləşmə prosesini həmişə izlədiyini sonralar xatırlayaraq demişdi: «Mən Moskvada işlərkən Azərbaycanda çıxan bütün qəzetləri alırdım. Onların hamısını oxumağa, şübhəsiz, vaxtım olmurdu. Ancaq «Ədəbiyyat qəzeti»ni əvvəldən axıra oxuyurdum...».

Azərbaycan yazıçılarının, millətin söz ustalarının qəzetini «əvvəldən axıra» oxumaqla Heydər Əliyev, professor N.Xudiyevin qeyd etdiyi kimi, mənsub olduğu xalqın inkişaf edən dilini, mənəviyyatını, təfəkkürünü görür, duyurdu ki, vaxtilə bu işə bilavasitə təkan vermiş bir rəhbər üçün həmin müşahidələrin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil.

Beləliklə,

a) Azərbaycan dilini, mərkəzin (Moskvanın) bütün maneələrinə baxmayaraq, sözlün həqiqi mənasında dövlət dili səviyyəsinə qalxmasına nail olmağa çalışsan;

b) milli dildə (dövlət dilində) yaranan ədəbiyyatın, elmin, incəsənətin miqyasını genişləndirən, nüfuzunu yüksəldən;

c) öz mükəmməl nitqi ilə ana dilinə siyasi-ideoloji hörmət gətirən

Heydər Əliyev hələ Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əldə edənə qədər mükəmməl bir dil qurucusu kimi də tarixə düşmüşdü. Və bu, ümummilli liderin dövlət (və millət) qurucusu missiyasının tərkib hissəsi idi.

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı və həyata keçirdiyi dil siyasəti mükəmməl elmi-nəzəri əsaslara dayanır ki, onları diferensial şəkildə nəzərdən keçirmədən, həmin siyasətin əsas prinsiplərini müəyyən etmədən ümumilli liderin bu sahədəki xidmətlərinin miqyasını təsəvvür etmək çətin olardı.

Bizim fikrimizcə, H.Əliyevin dil siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) millilik;

2) müasirlik;

3) gerçəklik, yaxud praktiklik.

Məlum olduğu kimi, Sovetlər Birliyi yaranandan Moskva bütün vasitələrdən istifadə edirdi ki, ittifaq respublikalarında rus dilini

milli dillərin sosial funksiyalarını məhdudlaşdırmaq hesabına yaysın. 80-ci illərin ortalarından sonra liberallaşmanın təsiri altında müxtəlif respublikalarda milli dillərin siyasi nüfuzunu artırmaq meylı meydana çıxdı ki, bunun da nəticəsində 1989-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistan respublikalarının Ali Sovetləri dövlət dili haqqında qanun qəbul etdilər. Yuxarıdan gələn bu ümumi göstərişə əsasən, Azərbaycan KP MK da həmin ilin avqustunda «Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Lakin məlum idi ki, bu cür qanun və ya qərarlar Sovetlər Birliyinin dağılması ərzəsində yalnız konyuktur məqsəd daşıyır. Bu, hər şeydən əvvəl özünü onda göstərirdi ki, müttəfiq respublikalarda qəbul olunan qanun və qərarlardan sonra - 1990-cı ilin aprelinde Moskva «SSRİ xalqlarının dilləri haqqında» İttifaq qanunu verdi. Burada rus dili Sovetlər Birliyinin rəsmi dili elan olundu. Bu isə o demək idi ki, milli dillərə verilən hüquqlar deklorativ xarakter daşıyırdı.

Sovetlər Birliyinin dağılması ilə SSRİ-nin konyuktiv dil siyasəti də iflasa uğradı. Keçmiş

sovet respublikalarında təzahür edən azadlıq hərəkatı daha mürəkkəb problemləri ortaya çıxardı ki, bunlardan birincisi əlifba məsələsi idi. Azərbaycanda milli azadlıq və dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə gedişində çox tez-tez müzakirə mövzusu olan bu məsələ, nəhayət, 1990-cı ilin mayında Azərbaycan KP MK-nın İdeoloji şöbəsində keçirilən müşavirədə mütəxəssislərin iştirakı ilə geniş təhlil edildi. Həmin ilin sentyabrında isə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti məsələni hərtərəfli öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaratdı. Latın əlifbasına keçidin zəruriliyinə şübhə etməyən komissiya üç variantı müzakirə etdi:

1) 20-ci, 30-cu illərdə işlənmiş latın əsaslı Azərbaycan əlifbasının bərpası;

2) Türkiyə türklərinin işlətdiyi formanın qəbul edilməsi;

3) türk xalqları üçün ortaq olan latın əsaslı əlifbadan (bu forma 1991-ci ildə Türkiyədə keçirilən konfransda müəyyənləşmişdi) istifadə.

Uzun müzakirələrdən sonra Azərbaycan Parlamenti 25 dekabr 1991-ci ildə «Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında» qanun qəbul etdi. Qanunun adında «bərpası»

sözünün işlənməsi o demək idi ki, Azərbaycanın 30-cu illərdə repressiyaya məruz qalmış tarixi dəyərlərinə qayıdılırdı. Belə tarixi dəyərlərdən biri də dövlət dilinin adı idi ki, bu sahədə də mübahisələr kifayət qədər gərginləşmişdi; ictimai rəydə üç variant populyarlıq qazanmışdı: «Azərbaycan dili», «Azərbaycan türk dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi» və «türk dili».

22 dekabr 1992-ci ildə Parlament həmin məsələni müzakirə etdi. Hazırlıq səsverməsində «Azərbaycan dili»-9, «Azərbaycan türk dili»-15, «türk dili» isə 25 səs aldı. Ən çox səs toplayan «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir» qərarı yenidən səsə qoyuldu və nəticə aşağıdakı kimi oldu:

Lehinə - 27 səs

əleyhinə - 8 səs

bitərəf - 5 səs

iştirak etmədi - 2 nəfər.

Beləliklə, 1993-cü ilin əvvəlindən dövlət dilinin adı «türk dili» olaraq işlənməyə başladı.

Lakin 1991-1993-cü illərdə - müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda yürüdülmən dövlət dil siyasəti yeni qazanılmış azadlığın emosiyasını əks etdirirdi, ciddi, təmkinli və uzaqgörən ideologiyaya əsaslanmırdı. Belə ki, latın əlifbasına ke-

çid nə qədər zəruri olsa da, ümumtürkoloji miqyasda planlaşdırılmamış (ən azından məsələyə I Türkoloji Qurultayın qərarları səviyyəsində yanaşılmamış), dövlət dilinin adı məsələsində isə həm tələskənliyə yol verilmiş, həm Respublikadakı ictimai rəy nəzər alınmamış, həm də Parlamentdə prosedur qüsuru buraxılmışdı.

Professor Ağamusa Axundovun 1993-cü ilin 26 mayında «Yeni Turan» qəzetinə verdiyi müsahibə «Dilimizi öz adı ilə çağırmaq» adlanır ki, görkəmli dilçi həmin müsahibəsində «Siz nə üçün «türk dili» ifadəsinin əleyhinə çıxmısınız? Yenədəmi əvvəlki mövqeyinizdə qalırırsınız?» sualına belə cavab verir: «Əstəğfərullah! Mən heç vaxt əsrlərdən bəri işlənə-işlənə gələn «türk dili», sizin təbirinizcə desək, ifadəsinin əleyhinə çıxmamışam. İndi də bütün dünyada qəbul olunmuş həmin terminin əleyhinə deyiləm. Mən yalnız bütün dünyada son vaxtlar, xüsusilə geniş miqyasda zəngin ədəbi və bədii dil ənənələri olan türk dillərindən biri kimi tanınmış dilin adı Azərbaycan dili terminin türk dili termini ilə əvəz edilməsi barədə ciddi surətdə düşünməyin gerçəkliyini qeyd eləmişəm».

Görkəmli dilçinin Parlament qanununa bu cür münasibəti yalnız ictimai rəydə olan prob-

lemi deyil, akademik düşüncənin reaksiyasını da göstərirdi. Həmin reaksiyanın məntiqi bundan ibarət idi ki, «iki ayrı-ayrı dilin, yəni qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin və Azərbaycan Respublikasının dövlət dillərinin eyni terminlə adlandırılması praktik cəhətdən də çətinliklər törədir».

Professor A.Axundov Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında qanununun elan edilməsindən sonra respublika mətbuatında «türk dili» deyil, «Azərbaycan dili» termininin işlədildiyinə diqqət çəkməsi isə həmin qanunun ictimai rəydə qəbul olunmamasının faktı sayır. Və «Bəs çıxış yolunu siz nədə görürsünüz?» sualına «Ya gərək türk dili deyərkən elə türk dili kimi də başa düşək və həmin dili də işlədək, ya da dilimizi öz adı ilə çağırmaq» cavabını verir.

Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə müstəqil (əslində, sadəcə müstəqilliyini elan etmiş, lakin həm daxili, həm də xarici problemlər içərisində boğulan) Azərbaycanın rəhbərliyinə gəldikdən sonra dil məsələləri ilə dərindən məşğul olmağa başladı. Azərbaycançılıq ideologiyasını yeni yaranmış dövlətin ideoloji əsası kimi qəbul edən ümummillilərin rəhbərliyi ilə 1995-ci ilin payızından etibarən, yəni müstəqil Azərbaycan

Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbulu ərəfəsində dövlət dilinin adı ilə bağlı müzakirələr geniş vüsət aldı. Lakin məsələ yalnız ondan ibarət deyildi ki, dövlət dilinin adı müəyyənləşdirilsin, elə ilk müzakirələrdən göründü ki, mütəxəssislər və geniş xalq kütləsi Azərbaycan xalqının etnogenezisi, qlottogenezisi, cəmiyyətin bugünkü etnososial strukturu kimi illər boyu mübahisəli olan problemlər üzərində qızğın müzakirə açmağa maraqlı göstərir.

31 oktyabr 1995-ci ildə Azərbaycan MEA-da Azərbaycan prezidentinin iştirakı ilə mütəxəssislər dövlət dilinin adı ilə bağlı ətraflı müzakirə keçirdilər. Həmin müzakirə sonrakı gün Prezident Aparatında davam etdirildi. Çıxış edənlər içərisində hər üç variantı: «Türk dili», «Azərbaycan türk dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi» və «Azərbaycan dili» variantlarını müdafiə edənlər olsa da, «Azərbaycan dili»nə daha çox üstünlük verildiyi tamamilə aydın idi. Müzakirələrdə belə bir fakt da xatırlandı ki, Konstitusiya layihəsini hazırlayan Dövlət Komissiyasına gələn 1400-ə qədər təklifdən yalnız 18-də «türk dili» müdafiə olunur.

«XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda etnodil prosesləri» monoqrafiyasının müəllifi A.Bala-

yev həmin müzakirələrin gedişindən bəhs edərkən göstərir ki, guya Azərbaycan prezidentinin açılış nitqindən sonra hakimiyyətə «sədaqət» nümayiş etdirən müzakirə iştirakçıları - Azərbaycan ziyalılarının nümayəndələri əksərən dövlət dilinin əvvəlki adına - «türk dili» adına qarşı çıxdılar.

Hər şeydən əvvəl demək lazımdır ki, Prezident çıxış nitqində öz mövqeyini deyil, konstitusiya komissiyasına göndərilən təkliflərin statistikasından irəli gələn nəticəni söylədi və hətta müzakirənin obyektiv getməsi üçün zalı tərk etdi. İkincisi, müzakirələrdə çıxış edib fikir söyləyənlərin, demək olar ki, hamısı öz mövqeyini bir neçə il bundan əvvəl müəyyənləşdirmişdi və heç bir yeni mövqe ortaya çıxmadı. «Türk dili» və ya «Azərbaycan türk dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi» variantını həmişə müdafiə edən Anar, Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov da, «Azərbaycan dili» variantının ardıcıl müdafiəçisi Ağamusa Axundov da müzakirələrdə tamamilə maneəsiz çıxış edib fikirlərini söylədilər.

Müzakirələrdən üç il qabaq «Azərbaycan» qəzetində professor Nizami Cəfərovun «Azərbaycan türk dili» məqaləsi çıxmışdı ki, həmin məqalədə müəllif dövlət dilinin adının həmin

variantda işlənməsinin elmi əsaslarını vermişdi. Müzakirələrdə də həmin mövqeyini müdafiə etdi.

Bütün bunlar isə o deməkdir ki, «XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda etnodil prosesləri» monoqrafiyasının müəllifi yanlış nəticə çıxarır. «H.Əliyev həqiqət naminə demək lazımdır ki, hakimiyyətə gələndən sonra ölkədə millətlər arası münasibətlərdə olan əvvəlki gərginlik hiss ediləcək qədər zəiflədi» deyən A.Balayevin həmin stabilliyi «avtoritar metodlar»ın nəticəsi olduğu qənaətinə gəlməsi də tamamilə yanlışdır. H.Əliyev yalnız dövlət deyil, həm də millət qurucusu idi və o heç bir məsələni millətin geniş müzakirəsinə vermədən qərar qəbul etməmişdir. «Avtoritarizm»ə gəldikdə isə dövlət quruculuğu prosesində, xüsusilə öz müstəqilliyini yenidən qazanmış xalqın tarixində «hüduzsuz demokratiya»nın nəyə gətirib çıxaracağını da unutmaq olmaz. Əgər A.Balayevin Azərbaycanda «mədəni muxtariyyət» konsepsiyası ilə razılaşsaq (qeyd edək ki, bu, o qədər də orijinal bir konsepsiya - təklif deyil), onda nəinki Azərbaycan cəmiyyətini dağılma təhlükəsi altında qoyardıq, həm də yüz illər ərzində Azərbaycan xalqının ümum-ünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş

Azərbaycan türkcəsi, yaxud Azərbaycan dilinin təbii-tarixi hüquqlarına da subyektiv təzyiqlər göstərilirdi.

Gərgin, zəruri və məhsuldar müzakirələrdən sonra qəbul olunan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında «Dövlət dili» adlanan 21-ci maddə öz əksini aşağıdakı şəkildə tapdı:

I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

12 noyabr 1995-ci ildə referendumla qəbul olunan, 27 noyabr 1995-ci ildən isə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında dövlət dili ilə bağlı maddənin məhz bu şəkildə təsbit olunması Heydər Əliyevin dövlət dil siyasətinin əsaslarını müəyyən edirdi. Burada nəzərdə tutulurdu ki,

1) Azərbaycan cəmiyyəti nə «türk dili», nə də «Azərbaycan türk dili (türkcəsi)» variantını deyil, məhz «Azərbaycan dili»ni qəbul edir ki, bunun əsas səbəbi cəmiyyətin həmin variantda öz bütövlüyünün, etnosiyasi kompaktlığının ifadəsini görməsindən ibarət

rətdir. Yalnız Azərbaycan türklərinin yox, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının siyasi iradəsini əks etdirən Azərbaycan dövləti bu variantı məqbul hesab edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının varisi olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz dövlət dilini «türk dili» kimi tanısa da, «Azərbaycan dili» yarım əsrdən artıq işlənmiş, geniş populyarlıq qazanmışdı.

2) Azərbaycan Respublikası öz rəsmi dilini müxtəlif sahələrdə işlətməklə onun yayılmasına, inkişafını təmin etməyə ən mühüm məsələ kimi baxır və bunu milli müstəqilliyin göstəricilərindən biri hesab edir. Azərbaycan ərazisində yaşayan, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan hər bir şəxs bu dili bilməli, ona ən böyük milli dəyərlərdən biri kimi hörmət etməlidir.

3) Azərbaycanda ən qədim dövrlərdən, eləcə də orta əsrlərdən məskunlaşan, yaxud ölkəyə sonrakı dövrlərdə gələn azsaylı xalqlar, etnoslar öz etnik dillərindən sərbəst istifadə edə bilirlər və dövlət bu dil zənginliyini Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni sərvəti kimi qorumaqla qalmır, həm də onun inkişafı üçün şərait yaradır. Lakin Azərbaycan dili

(Azərbaycan türkcəsi) dövlətin yeganə rəsmi ünsiyyət vasitəsidir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə işlənib hazırlanan, müstəqil dövlətin Konstitusiyasında öz əksini tapan dil siyasəti geniş xalq kütləsinin ümumi marağını ifadə etdiyindən rəğbətlə qarşılandı və mübahisələrə son qoydu.

«Keçmiş Sovet Sosialist respublikaları olan müsəlman dövlətlərində dil siyasəti» kitabının müəllifləri qeyd edirlər ki, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bütün etnik qrupların dil identikliyi»nə çalışsa da, rus dilinə xüsusi önəm vermiş və prezidentliyinin sonuna qədər «rus dilinin rəsmi səviyyədə, kütləvi informasiya vasitələrində, məktəblərdə ardıcıl işlənməsini» müdafiə etmişdi. Yakob M.Landau və Barbara Kellner - Haynkele kimi ciddi sovetoloq-türkoqoloqların belə bir yanlış qənaətə gəlmələrinin səbəbi, bizim fikrimizcə, məlumatı qeyri-ciddi mənbələrdən almaları ilə bağlıdır. Müəlliflər həmin yanlış qənaətdən sonra yazırlar: «22 dekabr 1992ci ildə respublika parlamenti Dövlət dili haqqında qanun qəbul etdi ki, həmin qanun, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin statusunu müəyyənləşdirib təsdiqlədi. Bununla da rus dili öz üstün mövqeyini itirərək ingilis, fran-

sız və alman dilləri kimi beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrildi. Qısa desək, bu qanun başqa etnoslara münasibətdə müəyyən liberal plüralizm nümayiş etdirsə də, Azərbaycan dilinin nüfuzunu təsdiq etməyə yönəldilmişdi. Həmin əsas müddəalar 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul olunan yeni Azərbaycan Konstitusiyasının 21-ci maddəsində təkrar olundu». Və əlavə edirlər ki, «artıq burada rus dilinin roluna dair heç bir xüsusi işarə yox idi».

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə qəbul olunmuş və ümummilli liderin mövqeyini əks etdirən Konstitusiyada «rus dilinin roluna dair heç bir xüsusi işarə yox idi»sə, «rus dilinə xüsusi önəm verilməsi» barədəki iddia özünü, təbii ki, doğrultmur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olunandan bir il sonra professor A.Axundov «Xalq qəzeti»nə verdiyi müsahibədə (24. 12. 1996) deyirdi: «Yeni konstitusiyamın dövlət dilimiz ilə bağlı olan 21-ci maddəsi (layihədə 23-cü) qabaqlar heç zaman indiki kimi geniş müzakirələrə səbəb olmamışdır. Konstitusiya komissiyasının iclaslarındakı sürəkli fikir mübadilələri ilə yanaşı, həmin maddə ziyalıların Azərbaycan EA-da və Prezident

Sarayında keçirilən geniş müşavirələrində də müzakirə obyektinə oldu. Dilimizin gözəl bilicisi möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin həmin yığıncaqlarda mütəxəssisləri də heyran qoyan dərin elmi çıxışları nəinki Azərbaycan dövlət dili probleminə, ümumən dil və dövlət, dil quruculuğu, Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində yeri və s. kimi başqa dilçilik və sosiodilçilik məsələlərinə də aydınlıq gətirdi». Aparılan müzakirələrin yalnız dövlət dilinin adı ilə bağlı texniki bir məsələnin həlli ilə bitmədiyini, ana dilinə-dövlət dilinə dövlət quruculuğu prosesində xüsusi diqqət yetirildiyini, onun bir sıra sosial-ideoloji problemlərinin həll olunduğunu önə çəkən A.Axundov əlavə edir ki, şəxsən mənim özümə gəlincə, Azərbaycan dövlət dilinin adı barədə mövqeyimi «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu» hazırlanan və təsdiq edilən 1992-ci ildən bəllidir; həmişə də fikrim bir olub: «Dövlət dilimizin adı Azərbaycan dili olmalıdır».

A.Axundov həmin müsahibəsində dövlət dilinin dövlət idarələrində işlədilməsi ilə bağlı çətinliklərə, problemlərə də toxunur və qeyd edir ki, ölkə rəhbəri Heydər Əliyevin Azərbaycan di-

linin bütün sahələrdə dövlət dili kimi işlənməsini dəfələrlə tələb etməsinə və bu sahədə yüksək səviyyədə şəxsi nümunə göstərməsinə baxmayaraq, bəzi nazirlik və idarələrdə dilimiz öz həqiqi dövlət dili statusunu hələ də ala bilməmişdir.

Görkəmli dilçi Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq normal funksionallaşması qarşısına çıxan maneələri göstərir ki, həmin maneələri tipoloji olaraq iki qrupa bölmək olar:

1) subyektiv maneələr;

2) obyektiv maneələr.

Subyektiv maneələrə bir sıra nazirliklərin, idarələrin sovet dövründən qalma sənədləşmə inersiyası ilə işləməsi daxildirsə, obyektiv maneələrə Azərbaycan dilinin müəyyən dövlət idarəçiliyi sahələrinə (məsələn, hərbi sahəyə) yenidən daxil olması, zəruri terminlərin, üslub texnologiyalarının hələ formalaşmaması aiddir.

A.Axundov 22.01.1997-ci ildə «Müstəqil» qəzetə verdiyi müsahibədə aşırı dil sərbəstliyi barədə danışır, 11.03.1998-ci ildə «Xalq qəzeti» müxbirinin suallarına verdiyi cavablarda isə dilin özünün də keçid dövrü olduğundan bəhs edir. Görkəmli dilçi və yeni Konstitusiyanı hazırlayan komissiyanın üzvü göstərir ki, Azərbaycan dili son qırx il ərzində respublikamızın

fəaliyyətdə olan Konstitusiyalarında dövlət dili kimi qeyd edilsə də, rəsmi idarə və kargüzarlıq işlərində onun rus dili kimi ortağı var idi. Yüksək dairələrdə daha güclü olanı da rus dili idi. Dövlət dilimizin yeni mərhələsi isə onun müstəqil dövlətə çevrilən ölkənin müstəqil dili olması ilə səciyyələnir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin əsaslarını formalaşdıran ümummilli liderin tarixi xidmətlərinin nə qədər böyük olduğunu təsəvvür etmək üçün keçən əsrin 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindəki dil situasinya, daha doğrusu, dil siyasətindəki volyuntarizmi nəzərdən keçirmək kifayətdir. Hər şeydən əvvəl, tarixi varislilik gözlənilmədən hər cür əsasdan məhrum «tədbirlər» görülməyə başlandı ki, həmin «tədbirlər», nəticə etibarilə idarəolunmaz bir vəziyyət yaratdı və dövlət dilinin ictimai nüfuzunu, normalarını, funksional üslub təcrübələrini və s. təhlükə altında qoydu. İkincisi, Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlara, etnoslara mədəni muxtariyyət vermək kimi volyuntarist bir hərəkatın rəsmi müdafiə olunması on illər boyu qazanılmış etnik-mədəni mütəşəkkilliyi zədələdi. Belə bir təsəvvür yarandı ki, Azərbaycan türkcəsi bütün azərbaycanlıların

deyil, yalnız Azərbaycan türklərinin ünsiyyət vasitəsidir. Üçüncüsü, ətraflı müzakirələr aparılmadan, nə mütəxəssislərin, nə də ictimaiyyətin rəyi öyrənilmədən və nəhayət, referendum qoyulmadan dövlət dilinin adı dəyişdirildi, eləcə də kiril əlifbasından latına keçid hazırlıqsız başlandı ki, bu da sonralar müəyyən problemlər yaratdı. Və nəhayət, normal təhsil görməmiş, dövlət quruculuğu təcrübəsi olmayan, hətta ümumi mədəniyyətdən uzaq bir sıra «dövlət xadimləri», yaxud «siyasi xadimlər» öz məntiqsiz mülahizələri, göstərişləri, çıxışları ilə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixən müəyyən olmuş normalarına, üslublarına, xüsusilə siyasi dil mədəniyyətinə zərbə vurdular.

Yenidən hakimiyyətə gəlmiş Heydər Əliyev qısa bir zamanda ölkədə iqtisadi, ictimai-siyasi ideoloji-mənəvi həyatın normallaşmasına nail olduğu kimi, dil məsələsinə də xüsusi həssaslıq nümayiş etdirdiyindən həmin məsələni geniş ictimai müzakirələrin obyektinə çevirdi. Bu müzakirələrin iştirakçısı, nə «türk dili», nə də «Azərbaycan dili» terminini qəbul etməyən, «Azərbaycan türkcəsi» və ya onun sinonimi olan «Azərbaycan türk dili» variantının tərəfdarı professor N.Cəfərov sonralar yazır:

«...müzakirələr göstərdi ki, yalnız milli ictimai təfəkkür deyil, bilavasitə mütəxəssislər də ana dilinin qeydsiz-şərtsiz «türk dili» adlandırılmasının əleyhinədir, ona görə ki:

a) iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur və təcrübədə onları istər-istəməz ayırı-ayrı adlarla (Azərbaycan türkcəsi - Türkiyə türkcəsi) adlandırmaq lazım gəlir;

b) Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar (talışlar, tatlar, kürdər, ləzgilər və s.) «Azərbaycan dili»nin «türk dili» adlandırılmasından hər hansı halda narahat olurlar, bir sıra qüvvələr isə bundan istifadə edərək, «xırda millətçilik» hisslərini qızıdırırlar;

c) «Azərbaycan dili» adı artıq neçə on illərdir ki, uğurla işlənir, kifayət qədər böyük işlənmə təcrübəsinə malikdir.

Professor N.Cəfərov Azərbaycan dövlətinin rəhbərinin Azərbaycan dilinin yüksəlişi üçün gördüyü tarixi işləri ümumiləşdirərək belə dəyərləndirir:

1) Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq siyasi mövqeyi təmin olunmuşdur;

2) təhsilin, elmin, ədəbiyyatın və s. inkişafı

fı ana dilinin-dövlət dilinin tərəqqisi üçün geniş şərait yaratmışdır;

3) Azərbaycan dili Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun artması ilə tarixdə ilk geniş beynəlxalq arenaya çıxmışdır.

Azərbaycan Respublikasının dil siyasətinin əsaslarını yaradan Heydər Əliyevin bu sahədəki fəaliyyətinin üç aspektini xüsusi qeyd etmək lazımdır:

I. Siyasi aspekt: Sovetlər Birliyinin, əslində, Sovet Rusiyasının siyasi təzyiqindən, imperiya əsarətindən qurtarmış Azərbaycanda milli dilin nüfuzunu yüksəltmək, onun ən müxtəlif sahələrdə işlənməsini təmin etmək, hər şeydən əvvəl, siyasi iradə tələb edirdi. Sovet dövründə bütün müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmış yüksək dövlət idarələrinin, milli elitanın dilinə çevrilmiş rus dilinin hegemonluğunu aradan qaldırmaq, eləcə də müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq ölkəyə nüfuz edə biləcək digər dillərin, xüsusilə beynəlxalq dillərin fəaliyyət miqyasını müəyyənləşdirmək ciddi siyasi problemlər kimi qarşıda dururdu.

II. İctimai aspekt: Azərbaycan cəmiyyəti öz etnososial tərkibi etibarilə rəngarəng olduğu-

na, hərəmərclik illərində milli mütəşəkkiliyin bu və ya digər dərəcədə pozulduğuna, erməni təcavüzü ilə əlaqədar olaraq ciddi regional problemlər yaşandığına görə dövlət dilinin ümumictimai mövqedən müdafiəsi zərurəti ortaya çıxmışdı.

III. Mədəni aspekt: Dövlət dilinin öz ictimai-siyasi mövqeyini möhkəmləndirməsi üçün ölkədə mədəni təsisatların şəbəkəsini və iş keyfiyyətini gücləndirmək lazım idi; belə ki, orta və ali təhsilin inkişafı, kütləvi informasiya vasitələrinin müasir dünya tələblərinə cavab verəcək bir səviyyəyə qaldırılması, ədəbi prosesin canlanması, dövlət idarəçilik mədəniyyətinin yüksəldilməsi və s. tələb olunurdu.

Böyük dövlətçilik təcrübəsi qazanmış, Azərbaycan xalqının milli iradəsini təmsil edən və beynəlxalq miqyaslı düşüncə sahibi olan ümum-milli lider həmin aspekt-sahələrin hər birində ardıcıl iş aparılması üçün cəmiyyəti səfərbər edərək, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qərarlaşmasına nail ola bildi ki, bu, nəzəri-ideoloji baxımdan işlənilib hazırlanmış, geniş ictimai müzakirələrdə əsaslandırılmış siyasətin nəticəsi idi.

1994-cü ilin avqustunda Bakı şəhərinin təhsil

işçiləri ilə görüşündə H.Əliyev təhsilin ən müxtəlif məsələləri ilə bir sırada dil məsələsinə xüsusi diqqət vermiş və demişdi: «...Məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə mühüm diqqət yetirilməlidir. Bildiyiniz kimi, 10-20 il bundan qabaq biz çalışırdıq ki, Azərbaycan dili bütün məktəblərimizdə tədris olunsun və gənc nəsil məktəblərdə ilk təhsil addımlarını atarkən öz dilini - ədəbi dilini, milli dilini yaxşı bilsin».

Xalqın dilinin, xüsusilə onun ədəbi formasının öyrənilməsində orta məktəbin müstəsna rolunu təhsil işçilərinin nəzərinə çatdıran dövlət başçısı əlavə edir ki, Azərbaycanda ötən illər ərzində həmin sahədə kifayət qədər böyük işlər görülmüşdür və bunun üçün elm, mədəniyyət xadimlərinə minnətdar olmaq lazımdır. Və deyir: «Azərbaycan dili söz ehtiyatına görə, fikri ifadə etmək imkanlarına görə çox zəngindir. Ancaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinin bu zənginliyi, bu böyük imkanları orta məktəbdə ilk təhsilə başlayan hər bir gənc tərəfindən mənimsənilə bilsin və gənclərimiz artıq orta məktəbdə öz dilini - ədəbi dilini, mədəni dilini yaxşı mənimsəsin, öz dilində yaxşı danışa bilsin, öz dilində fikrini ifadə edə bilsin».

Ümummilli lider bu sahədə, yəni ana dilindən

- dövlət dilindən istifadə sahəsində qüsurların olduğunu, hələ çox adamların - ölkə vətəndaşlarının ədəbi-mədəni dildə yaxşı danışa, yaza bilmədiklərini qeyd edərək göstərir ki, «əgər keçmişdə bu, müəyyən qədər bağlıdır, ... ancaq indi bu, yolverilməz haldır».

Həmin görüşdə H.Əliyev dövlət dil siyasətinin təhsillə bağlı olan bir sıra prinsiplərini irəli sürür:

1) hər bir azərbaycanlı öz ana dilini yaxşı bilməli, onun ədəbi formasından yaxşı istifadə etməyi bacarmalıdır;

2) orta məktəblərdə ana dili ilə yanaşı rus dili, Qərbin və Şərqi geniş yayılmış dilləri tədris olunmalı və gənc nəsillərdən öyrədilməlidir.

Dövlət başçısı öz fikrini belə tamamlayır: «O vaxtlar başqa bir sistem idi, biz ümumittifaq tərkibində idik. İndi isə müstəqillik. Ona görə də bütün dillərin tədris olunması çox gərəklidir. Xüsusən dünyada çox, geniş işlənən dillərin orta məktəblərimizdə öyrənilməsi vacibdir. Lazımdır ki, gənclərimiz orta məktəbi bitirərəkən 2-3 xarici dil bilsinlər. Ancaq bununla yanaşı, öz ana dilini bilmək hər bir azərbaycanlı üçün lazımdır. Bir də deyirəm, biz öz dilimizlə fəxr

ədə bilərik».

İstər orta, istərsə də ali məktəblərin - universitetlərin ana dilinin inkişafında, ədəbi dilin təbliğində rolunu həmişə yüksək qiymətləndirən H.Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyindəki (20 noyabr 1994-cü il) nitqində universitetin bütün digər xidmətləri ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının ana dilinin inkişafındakı xidmətlərini xüsusi qeyd edərək göstərir ki, BDU-nun humanitar fakültələri ana dilinin, milli mənəviyyatın, xalqın tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. «Mən çox xoşbəxtəm ki, Bakı Dövlət Universitetinin məzunuyam» deyən ölkə prezidenti əlavə edir: «Xatirimdədir, universitetin 50 illik yubileyində çıxış edərkən, şübhəsiz ki, öz ana dilimizdə, Azərbaycan dilində danışdım. Bu, böyük bir sensasiya kimi qəbul olundu, təəccüb doğurdu, - nə cür olur ki, respublikanın rəhbəri Azərbaycan dilində çıxış edir və bu dildə heç də pis danışmır. Bəziləri məni bu hadisə münasibətilə təbrik edirdilər... Mən isə onlara dedim ki, burada bir qeyri-adilik yoxdur, nahaq təəccüb edirsiniz, bu mənim ana dilimdir və ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq da deyildir. Ana dilini bilməmək isə, ana dilini qiymət-

ləndirməmək isə, şübhəsiz ki, xalq qarşısında qəbahətdir».

Bu xatırlama yalnız tarixi bilmək baxımından maraqlı deyildi, həm də və daha çox ona görə əhəmiyyətlidir ki, ümummilli lider müstəqil dövlət quruculuğunun intensiv dövründə millətin ziyalılarının, elm-mədəniyyət xadimlərinin, universitet professorlarının ən mühüm vəzifələrindən biri kimi ana dili qarşısında nə qədər məsuliyyət daşıdıqlarını bir daha yada salır. H.Əliyev yaxşı bilirdi ki, xalqın dilini dövlət idarələrindən, elm-mədəniyyət mərkəzlərindən kənar saxlamaq onun intellektual fəaliyyət miqyasını məhdudlaşdırmaq deməkdir. Odur ki, müstəqil milli dövlətin əsas vəzifələrindən biri də öz intellektual potensialını məhz ana dilində əks etdirməkdən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi, dilin mükəmməlliyi aşağıdakı göstəricilərlə müəyyən olunur:

1) lüğət tərkibinin, qrammatik quruluşun və funksional üslubların zənginliyi, diferensiallığı;

2) normallıq;

3) demokratiklik və ya kütləvilik.

H.Əliyev hələ 70-ci, 80-ci illərdə, xüsusilə Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarında et-

diyi məruzə və çıxışlarda bu məsələyə diqqət verirdi.

Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında «Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxəsrlilik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır» deyən H.Əliyevin fikirlərini şərh edən «Dövlət dili və norma» kitabının müəllifi professor M.Yusifov yazır: «Heydər Əliyev həmçinin göstərirdi ki, dil özünün anlaşılqlılıq xarakterinə görə normaların vahidliyinə və sabitliyinə görə kütləviləşməlidir, yəni ayrı-ayrı təbəqə və ya sosial qrupların yox, hamının malı, hamının milli və mənəvi sərvəti olmalıdır».

Dövlət adamının, milli dövlət düşüncəsi olan xadimin inersiyası ədəbiyyat adamının inersiyasından fərqlənir, belə ki, ədəbiyyat adamı nə qədər dilin keşiyində dursa da, o, üslub, fərdi qabiliyyət nümayiş etdirir, dövlətçilik səviyyəsində xalqın dilini müdafiə edən lider isə ümummilli-

lik, kütləvilik tərəfdarıdır. Ona görə də hələ 80-ci illərin əvvəlində H.Əliyev deyirdi: «Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir. Yazıçı dilin, nitq mədəniyyətinin, ədəbi normaların qanunvericisi olmalıdır. Təəssüf, elə yazıçılar var ki, bu tələblər səviyyəsində dura bilmirlər. Üstəlik, ayrı-ayrı yazıçılar təkcə danışıqlarında yox, həm də əsərlərində dil xətalalarına yol verirlər».

Heydər Əliyev bu sözləri deyəndə dövlət adamı kimi çıxış edirdi, hətta sovet dövründə belə milli dövlətçilik təfəkkürü ifadə edir, yazıçıdan normativ dil mədəniyyəti istəyirdi. Çünki ana dilinin yazıçıdan böyük «qanunvericisi» yox idi. Ən böyük paradoks isə onda idi ki, dövlət idarələrindən, məmurlardan bu cür ana dili normativliyini tələb etmək mümkün deyildi. Müstəqil dövlət qurucusu olan ümummilli lider üçün isə artıq daha geniş üfüqlər açılmışdı və onun ixtiyarında yalnız millətin (və milli dilin) imkanları ilə məhdudlaşa biləcək bir miqyas vardı.

Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycan dövlətinin rəhbəri ilk illərdən Azərbaycan ədəbi dilinin normativliyinin yüksəlməsi üçün lazım gələn tədbirləri görmüşdü: 1975-ci ildə Azərbaycan

dilinin mükəmməl orfoqrafiya lüğəti, izahlı lüğəti buraxılmış, çoxcildlik qrammatikalar (həm Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutu, həm də Universitet tərəfindən) yazılıb çap edilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının layihəsi hazırlanarkən komissiyaya rəhbərlik edən Azərbaycan Prezidenti dil siyasəti ilə bağlı mövcud təcrübədən geniş istifadə edərək müstəqil dövlətin dil siyasətinin əsaslarının təsbit edilməsinə nail oldu. Komissiyanın 3 oktyabr 1995-ci il tarixli iclasındakı çıxışında Prezident qeyd edirdi ki, bizim yeni Konstitusiyamız, birinci növbədə, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, bu müstəqilliyin əbədi olduğunu və dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün bütün prinsipləri əks etdirməlidir; belə ki, inkişaf etmiş dövlətlərin Konstitusiya təcrübəsi ilə yanaşı, «Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus tarixi, milli ənənələrini əks etdirən prinsiplər» əhatə olunmalıdır.

Yeni Konstitusiyada dövlət dili ilə bağlı maddənin müzakirəsinə ehtiyac olduğunu nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti Respublika EA-da elm-mədəniyyət xadimlərinin iştirakı ilə geniş müşavirə keçirdi. 31 oktyabr 1995-ci ildə başla-

nan müzakirədə söylədiyi açılış nitqində o qeyd etdi ki, mən Konstitusiyanın bir maddəsinin xüsusi müzakirə olunmasını lazım bilirəm - bu, Azərbaycan dövlət dili haqqında olan 23-cü maddədir.

H.Əliyev həqiqətən tarixi əhəmiyyət daşıyan həmin nitqində Azərbaycan Konstitusiyalarında dövlət dilinin göstərilməsi xronologiyasını yada salır:

– 1921-ci ildə qəbul olunmuş ilk Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət dili haqqında heç bir maddə yoxdur;

– 1937-ci il Konstitusiyasında da bu barədə maddə olmamışdır;

– 1956-cı ildə Respublika Ali Soveti 1937-ci il Konstitusiyasına dövlət dili barədə maddə əlavə etdi və həmin əlavəyə istinadən görülən maksimalist tədbirlər onunla nəticələndi ki, Sov.İKP MK Azərbaycanda millətçilik olması barədə qərar qəbul etdi;

– 1978-ci il Konstitusiyasına, bütün etirazlara baxmayaraq, dövlət dili haqqında ayrıca maddə (73-cü maddə) daxil edildi;

– 1992-ci ildə Milli Məclisdə volyuntarizmə yol verilməklə dövlət dilinin adının «türk dili» olması barədə qeyri-qanuni qərar qəbul olun-

du.

Azərbaycan Prezidenti daha sonra 1992-ci ildə kobud prosedur pozuntusu ilə «qəbul olunmuş» qanun barəsində danışaraq bildirmişdir ki, Azərbaycanın müstəqillik dövründə taleyüklü tarixi məsələlərə bu qədər məsuliyyətsiz yanaşan insanlar, hesab edirəm ki, xalq qarşısında xəyanət edirlər. Doğrudan da, əgər belə bir qanun lazım idisə, o, xalqın iradəsi ilə qəbul edilməli idi. Bunun üçün referendum keçirmək lazımdır. Zorakılıq, volyuntarizm, vəzifəsindən sui-istifadə etmək dəhşətdir. Ayrı-ayrı şəxslər vəzifə tutandan sonra hesab edirdilər ki, xalqın taleyi də onların əlindədir, tarix də.

Dilin xalq üçün nə demək olduğunu, dövlət başçısının xalqla onun dili arasındakı münasibəti necə qiymətləndirməli, bunu dövlət siyasəti səviyyəsinə necə qaldırılmalı olduğunu yaxşı bilən Heydər Əliyev belə bir statistikanı nəzərə çatdırır: «Mən sizə dedim ki, indi ümumxalq müzakirəsinə 1400 təklif verilibdir. Bunlar Konstitusiyanın ayrı-ayrı maddələri haqqındadır. Onların 18-də təklif olunur ki, bizim dövlət dilimiz Azərbaycan dili yox, türk dili yazılsın. 1400 təklifin içərisində 18 təklif bir şey deyildir. Ancaq mən təkə 18 təklifə görə yox, sadəcə be-

lə bir halın yarandığına görə, belə bir hadisənin mövcud olduğuna görə və bəzi ziyalılarımızın bu fikirdə olduğuna görə bu məsələnin dərinəndən araşdırılmasını lüzumlu hesab edirəm».

Məsələ burasındadır ki, «Azərbaycan dili» anlayışının formalaşması tarixi məlumdur:

türk dili (region) türkcəsi, yəni «türk dili» ümumi addır, diferensasiya prosesi keçirən türklər öz dillərinin (və xalqlarının) adını «region+ ümumi ad» formulu ilə ifadə etmişlər: Türkiyə türkləri. Qafqaz türkləri. Volqaboyu türkləri (və onların dilləri) və s.

Lakin 30-cu illərdən sonra modelləşmiş, dünya təfəkküründə stabilləşmiş elə adlandırma texnologiyası mövcuddur ki, ona qarşı çıxmaq artıq yalnız elmi deyil, həm də ideoloji-informativ sistemin təzyiqi ilə qarşılaşır. Ona görə də «bu işdə xalqın iradəsini nəzərə almaq» mövqeyində dayanan ümummillə lider yuxarıda xatırladığımız nitqində göstərir ki, «mən bu danışdığımız dili - buna hansı dil deyirsiniz deyirəm - çox gözəl dil hesab edirəm. Dilimiz çox zəngindir, çox ahəngdar dildir, dilimizin söz ehtiyatı çox böyükdür. Qrammatika sahəsində həddindən artıq böyük nailiyyətlərimiz var. Şəxsən mən bu dili sevirəm».

Azərbaycan prezidenti 70-ci illərdə Universitetin Azərbaycan dərslərinə dövlət mükafatı verilməsinin təşəbbüskarı olduğunu xatırladıqdan sonra bir daha yada salır ki, keçmiş Sovetlər İttifaqında türkologiyaya, demək olar ki, Azərbaycan qədər fikir verən olmamış, yeganə «Türkologiya» jurnalı Azərbaycanda nəşr edilmişdir. Buraya Universitetin «Türkologiya» kafedrasını da əlavə etmək lazımdır.

Müstəqil Respublikanın ilk Konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsindəki nitqini Azərbaycan Prezidenti aşağıdakı sözlərlə tamalayır: «Azərbaycan Respublikasının 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasının dövlət dili haqqında 73-cü maddəsi Milli Məclisin məlum qərarı ilə ləğv olunmur, o, qüvvədədir. Milli Məclisin qəbul etdiyi bu qərar da qüvvədədir. Bax, respublikamızda belə qarışıqlıq yaranıb. O vaxt dövlət və hökumət başçıları, bu böyük məsuliyyəti üzərinə götürən adamlar belə qərarı, qanunu qəbul edərkən sizinlə məsləhətləşiblərimi? Onlar Elmlər Akademiyası, Yazıçılar Birliyi ilə, bizim bu alimlərimizlə, dilçilərimizlə məsləhətləşiblərimi?...».

Məsələnin sərbəst müzakirəsi zamanı «Azər-

baycan dili» adı üstünlük təşkil etsə də, «Azərbaycan türk dili», yaxud «Azərbaycan türkcəsi» adları da müdafiə olundu.

2 noyabr 1995-ci il tarixdə Prezident sarayında həmin müzakirə Azərbaycan Prezidentinin iştirakı ilə davam etdirildi. Müzakirəni açan H.Əliyev göstərdi ki, 1992-ci ilin dekabrında Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanun, - mənasını, məzmununu kənara qoyaraq, - qanunvericilik nöqtəyi-nəzərindən qeyri-qanuni bir sənəddir, çünki Konstitusiya qanunu qəbul etmək əvəzinə qəbul olunmuş bu adi qanun, şübhəsiz ki, Konstitusiyada dəyişiklik edə bilməz.

Dil məsələsinin yalnız elmi-intellektual deyil, həm də sosial-kütləvi maraqlarla bağlı olduğunu nəzərə alan ümummilli lider «qeyri-qanuni qəbul olunmuş bu qanun respublikamızda birmənalı qəbul edilməyib. Əhalinin bir hissəsi, demək olar ki, əksəriyyəti ümumiyyətlə bu qanunun qəbul edilməsindən narazı olubdur» gerçəkliyini ifadə edəndən sonra komissiya sədri kimi demişdir: «Komissiyanın üzvləri Bəxtiyar Vahabzadə, Anar, Elçin Əfəndiyev deyirlər ki, dövlət dili yazılsın: Azərbaycan türk dili, ya Azərbaycan türkcəsi. Komissiyanın başqa

üzləri bu fikri bəyənməyiblər, yəni bu fikrə qoşulmayıblar».

Məsələnin emosional şəkildə deyil, ağılla müzakirəsini istəyən Prezident onun davam etdirilməsini təklif etdi və müzakirələr yenidən başlandı. Mütəxəssislərin çıxışları dinləndikdən sonra H.Əliyev müzakirələri yekunlaşdıraraq dedi: «Hesab edirəm ki, biz ətraflı fikir mübadiləsi apardıq. Bütün fikirlər dinləndi. Bu cürbəcür fikirlər xüsusən bu dairələrdədir. Əhalidə, xalqımızın içində bu qədər fikir ayrılığı yoxdur».

Ümummilli lider, dövlət qurucusu üçün milli elmi-intellektual mühit nə qədər önəmlidirsə, millət ondan da önəmli, ondan da həlledicidir. Azərbaycan xalqı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər yalnız ayrı-ayrı ziyalıları ilə tanıdı, XX əsrdə bütöv bir xalq kimi özünü təsdiq etmiş, dilini ədəbi səviyyəyə qaldırmış, hər bir azərbaycanlının anlayacağı norma-üslub texnologiyaları yaratmışdır. Düşünmək olmaz ki, bu tərəqqi yalnız sovet ideologiyasının təzyiqi nəticəsində mümkün olmuş, yalnız sovet dövründə meydana çıxmışdır. Bu halda xalqın təkamül enerjisini, daxili-ruhi intibahını inkar etmək lazım gəlirdi ki, bu, «bu mühitdə yetişmiş

adamlar gedib başqa ölkədə müəllimlik edə bilirlər, professorluq edə bilirlər, dərslər deyər bilirlər, başqa sahələrdə böyük mütəxəssis kimi işləyə bilirlər. İndiyə qədər bu səviyyə yaranmasa idi, bu ola bilərdimi?» sualını cavabsız qoyardı.

Azərbaycan prezidenti dil siyasəti baxımından əhəmiyyətli olan, yalnız Azərbaycan üçün deyil, ümumən universal səciyyə daşıyan başqa bir məsələyə də toxunur: «...Yuqoslaviyanın əhalisinin bir milyondan çoxu gedib Almaniyada fəhləlik eləyirdi. Mən onların rəhbərləri ilə mübahisə aparırdım ki, bəs siz nə cür buraxırsınız ki, adamlarınız gedib Almaniyada fəhləlik eləyirlər. Deyir, biz bundan xeyir götürürük... Nə xeyir götürürsünüz?.. Birincisi, onlar burada yaxşı yaşaya bilmirlər, orada isə fəhlə olaraq buradan yaxşı yaşayırlar. İkincisi isə, onlar orada pul qazanırlar, o pulu banklara keçirirlər, o da bizim banka keçir... Amma bizim adamlarımız gedib universitetlərdə dərslər deyirlər...».

Sovet dövründə Azərbaycanda baş vermiş maarifçilik intibahı, əldə olunmuş nailiyyətlər, «bu qədər kitablar, bu qədər romanlar, bu qədər şeirlər, bu qədər hekayələr» inkar edilə bilməz. Ona görə də «bütün bunları da nəzərə almaq lazımdır... Nizaminin sözləri də bizim

üçün əzizdir, Füzulinin sözləri də bizim üçün əzizdir, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Fətəli Axundovun sözləri də, Sabirin sözləri də bizim üçün əzizdir - hamısı bizim üçün əzizdir. Amma bugünkü reallıq var...»

Dövlət dilinin adı ilə bağlı müzakirəni Azərbaycan xalqının ümummilli lideri aşağıdakı sözlərlə yekunlaşdırır ki, buna yalnız bir xalqın yox, dünyada mövcud olan bütün xalqların milli liderlərinin mövqeyi kimi baxmaq, milli dil siyasətinin universal prinsipi olaraq qəbul etmək lazım gəlir: «...Mənim üçün hər şeydən üstün mənim milli mənlidir. Milli mənləyim məni həmişə bütün çətin vəziyyətlərdən çıxarıb. Milli mənləyimə görə də mən istədiyim yolla gedə bilmişəm, istədiyimə nail ola bilmişəm və xalqıma xidmət edə bilmişəm. Ona görə də milli mənləyimizi gərək itirməyək...».

Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 5 noyabr 1995-ci il tarixli iclasında yenidən dövlət dili haqqındakı maddəyə qayıdılır və müzakirələrin nəticəsi ümumiləşdirilir. Komissiya sədri qeyd edir ki, bu gün biz dövlət dilimiz haqqında məsələni müzakirə edərkən heç bir konyuktura yol verməməliyik. Biz bunu kiməsə xoş gə-

lib-gəlməməsinə görə yox, həqiqət əsasında qəbul etməliyik. Türk dillərinin bir kökdən əmələ gəlib sonradan şaxələndiyini, müstəqil dillər kimi inkişaf etdiyini və nəhayət, dövlət dillərinə çevrildiyini xatırladan Prezident əlavə edir ki, Azərbaycanda yaşayan insanlar, İranda yaşayan və bizim dilə mənsub olan insanlar, Türkiyənin Şərqi hissəsində yaşayan və azəri adlanan insanlar keçmişdə də, elə XX əsrdə də biz danışdığımız dildə danışblar. Biz öz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq, ona görə ki, torpaqlarımız, ərazimiz cürbəcür şahlıqların, sultanlıqların, xəlifələrin, dövlətlərin əlinə keçdiyi vaxtlarda da dilimiz itməyib, yaşayıb. Onu xalq yaşadıbdır, eyni zamanda onu xalqımızın böyük şəxsiyyətləri yaşadıblar.

Xalq dilin əsas sahibi olduğundan, onun xarakterini, mentalitetini ifadə etdiyindən və onun ruhunu əks etdirdiyindən dillə bağlı hər bir məsələ, şübhəsiz, referendumla, xalqın iradəsi ilə həll olunmalıdır. Azərbaycan Prezidentinin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan ərazisində çoxlu sayda dövlət idarəçilik sistemləri olmuşdur, lakin bunların heç biri xalqın dilini, dövlət dili səviyyəsinə qaldırmasalar da, məhv də edə bilməmişlər.

H.Əliyev həmin çıxışında göstərir ki, dövlət dili statusu almaq üçün gərək dövlət olsun. Əgər bir dil bir dövləti təmsil etmirsə, o dilə nə deyirsən de, o, dövlət dili ola bilməz.

Dövlət dilinin adının tez - tələsik, xalqdan xəbərsiz dəyişdirilməsinə etiraz edən dövlət başçısı öz elmi-siyasi, ideoloji mövqeyini gərgin müzakirələrdən sonra aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: «Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyik və mənəvi haqqımız var deyək ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşib, özünəməxsus adını götürüb və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən düzgün deyil - həm tarixi nöqtəyi-nəzərdən, həm fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən, həm Azərbaycan dövlətçiliyi, ölkəmizin bu günü və gələcəyi nöqtəyi-nəzərindən düzgün deyil».

Dövlət başçısının bu fikirlərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirsək, demək olar ki,

1) ümumtürk dilinin diferensiallaşması nəticəsində formalaşmış Azərbaycan türkcəsini «geriyə qayıdaraq» «türk dili» adlandırmaq olmaz;

2) bu dil sadəcə «Azərbaycan dili» adlandırıl-

mamış, XX əsrdə, yarımüstəqil olsa da, dövlətin dili kimi inkişaf edib zənginləşmiş, əvvəlki əsrlərdəkindən fərqli xüsusiyyətlər qazanmış, dövlətin adını öz üzərinə götürmək səlahiyyəti əldə etmişdir;

3) «Azərbaycan dili» müasir (üstəqil) Azərbaycan dövlətində birləşən müxtəlif mənşəli xalqların siyasi bütövlüyünün göstəricisinə çevrilmişdir ki, bu bütövlüyü ad dəyişməklə pozmaq, zədələmək olmaz.

«Xalqımızın adı da tanınıb, respublikamızın adı da tanınıb, dilimizin adı da tanınıb. Bu, reallıqdır. Mən keçən dövrü kənara qoyuram - 60 il ərzində bu, mövcud olmuş reallıqdır» - deyən H.Əliyev əlavə edir ki, bu müddətdə Azərbaycanda rus dili nə qədər hakim oldusa da, vaxtilə Azərbaycanda nə qədər çalışdılar ki, rus dilini geniş yaysınlar, amma biz dilimizi qoruduq, saxladıq... Bu gün biz tarixi bir addım atmalıyıq, üstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini qəbul etməliyik. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 5 noyabr 1995-ci il tarixli iclasında komissiya sədri belə təklif edir ki, Konstitusiyanın dövlət dili-

nin adı ilə bağlı 23-cü maddəsi ayrıca referendumu verilsin.

Komissiyanın 10 noyabr 1995-ci il tarixli iclasında isə Azərbaycan Prezidenti bir daha 23-cü maddə üzərinə diqqəti cəlb edərək deyir: «...Bu maddənin çox mühüm əhəmiyyətini dərk edərək mən bu maddənin xüsusi müzakirə olunmasını təklif etdim və bunu da təşkil etdim».

Ümumiyyətlə, Konstitusiyanın qəbulu ərafəsində məhz aparılan müzakirələrin demokratikliyindən və kütləviliyindən irəli gələrək dil məsələsinə ictimai maraq olduqca yüksək idi. Jurnalistlərlə görüşən Prezident referendum günü onların «Konstitusiya layihəsində dövlət dilinin Azərbaycan dili yazılması hansı siyasi məqsəddən irəli gəlir?» sualına belə cavab verir: «Bu, siyasi məqsəd deyil. Bu, Azərbaycan dilinin keçdiyi tarixi yolun əsasında olan bir şeydir. Bizim dilimiz Azərbaycan dilidir, biz azərbaycanlıyıq, respublikamız Azərbaycandır. Ancaq tarix, dilçilik elmi nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan dili dünyada mövcud olan türk dilləri qrupuna daxildir...».

Referendumdan sonra - 24 noyabr 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ilk iclasında çıxış edən Azərbaycan Prezidenti

öz nitqini aşağıdakı sözlərlə tamamladı: «...Müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul olunubdur... Müstəqil Azərbaycanın ilk parlamenti - Milli Məclisi seçilibdir. Tarixi hadisələrdir... Əminəm ki, xalqımız tutduğumuz yolla inamla gedəcək və biz hamımız birlikdə Azərbaycanın müstəqilliyini bundan sonra qoruyub saxlayıb əbədi edəcəyik...».

Heydər Əliyevin dil siyasəti, Konstitusiyanın müzakirəsi və qəbulu prosesi də göstərdi ki, onun milli dövlət quruculuğu siyasətinin üzvü tərkib hissəsidir.

III fəsil
Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi
inkışafı uğrunda Heydər Əliyevin mübarizəsi

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul olunduqdan sonra müasir Azərbaycanın tarixində yeni dövr - sabitlik və inkışaf dövrü başlandı. Ölkəni xarici müdaxilələrdən, daxili separatizm cəhdlərindən xilas edən, onu dünya miqyasına çıxaran ümummilli lider iqtisadi-təsərrüfat məsələləri ilə yanaşı mənəvi-mədəni həyatın problemləri ilə xüsusi proqram əsasında daha ardıcıl məşğul olmaq imkanı əldə etdi. 1990-cı illərin ortalarından etibarən ən çox diqqət yetirilən məsələlərdən biri də ölkədə dövlət dilinin inkışafı idi.

Mövcud problemlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarət idi:

1) . *müstəqil respublikanın heç də bütün dövlət idarələrində dövlət dilinin tətbiqi lazımı səviyyədə deyildi;*

2) *ölkənin beynəlxalq aləmə inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq Azərbaycana gələn xarici şirkətlər dövlət dilinə müəyyən qədər laqeyd yanaşırdılar;*

3) *kütləvi informasiya vasitələri, xüsusilə*

televiziyalarda dövlət dili ilə yanaşı başqa dillər də işlənirdi (məsələn, bədii filmlərdə, aylanca verilişlərində və s.);

4) . *kiril əlifbasından latına keçid prosesi hələ davam edir, yazı-orfoqrafiya problemləri, qarışıqlıq yaradırdı;*

5) *dövlət dilini yaxşı bilməyən dövlət məmurları mövcud idi;*

6) . *dünya azərbaycanlılarının birliyinin göstəricisi kimi Azərbaycan dili amili mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi və s.*

Konstitusiyanın qəbulu və dövlət dili ilə bağlı məsələnin həllindən sonra keçirilən müxtəlif toplantılarda Azərbaycan prezidenti dəfələrlə dil mövzusunda qayıtmış, müzakirələrin nəticəsində müəyyən edilən ideyaların milli ictimai təfəkkürdə möhkəmlənməsinə çalışmışdır. Azərbaycan gənclərinin I forumundakı nitqində (2 fevral 1996-cı il) «məni bu gün bu forumda sevindirən cəhətlərdən biri də o oldu ki, çıxış edən bütün gənclər çox sərbəst, səliss, Azərbaycan dilində danışdılar. Bilirsiniz, bir neçə il bundan öncə bunu görmək mümkün deyildi» deyən H.Əliyev onu da əlavə edir ki, keçmiş illərin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə, Azərbaycan dili Azərbaycanda lazımı qədər inkışaf edə bilmə-

mişdi. Rus dili İttifaq miqyasında hakim olduğundan valideynlər öz uşaqlarını rusdilli məktəblərdə oxutmağa üstünlük verirdilər.

Müstəqilliyə qədərki dövrdə müstəqillik dövrünün bu baxımdan müqayisəsi, həqiqətən, dil siyasəti yürüdülməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Heydər Əliyevin dil siyasəti yalnız dövlət dilinə münasibətlə məhdudlaşmır və iki çox mühüm problemi də əhatə edir ki, bunların birincisi on illər boyu Azərbaycanda işlənmiş, böyük sosial-siyasi və mədəni nüfuz qazanmış, respublikanın dövlət dilini sıxışdırmaqla yanaşı azərbaycanlıların ünsiyyət məişətinə daxil olmuş rus dilinə münasibət məsələsi; ikincisi isə, qloballaşma - inteqrasiya dövründə beynəlxalq dillərə münasibət məsələsidir.

Gənclərin I forumundakı nitqində Prezident bu məsələ ilə bağlı olaraq deyir: «...Hər bir azərbaycanlı gənc çalışmalıdır ki, dünyanın çox dillərini - rus dilini də, ingilis dilini də, fransız dilini də, ərəb, fars dillərini də mənimsəsin, öyrənsin. Bu, lazımdır, çünki müasir dünya ölkələrinin bir-biri ilə sıx əlaqəsi bu gün və gələcəkdə insanlardan bir çox dili bilməsini tələb edir. Mən gənclərimizə bu tövsiyyəni verirəm. Amma

bunlarla yanaşı, bunlardan əvvəl öz ana dilimizi, azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dildə yaxşı danışmaq lazımdır. Bu dili ana dili kimi daim duymaq lazımdır, bu dili sevmək lazımdır».

Xarici İşlər Nazirliyinin kollektivi ilə 6 mart 1998-ci il tarixli görüşündə respublika prezidenti göstərir: «...Sizdə dil bilməyən və xarici siyasət sahəsində savadı olmayan adamları işə götürürlər. Hətta o ölkəyə göndərilər ki, onun dilini bilmir. Məsələn, mən hesab edirəm ki, hansı ölkəyə ki biz səfir göndəririk, gərək ya o ölkənin dilini bilsin, ya da dünyada məşhur olan dillərdən birini bilsin. Amma səfirdən savayı başqa işçilər mütləq o ölkənin dilini bilməlidirlər. Yaxud da o ölkənin dilini bilmirsə, orada işlənən başqa dili - məsələn, ingilis dili çox ölkələrdə işlənir - bilməlidir. Əgər o ölkənin dilini və yaxud ingilis, ya fransız dilini bilmirsə, gedib o ölkədə necə işləyəcək? Ola bilər, prezident kimi, mən dili bilməyən adam olum, tərcüməçidən istifadə edim. Hər bir işçinin yanına tərcüməçi qoşmayacağıq ki!».

Dünyaya inteqrasiya dövründə hələ gənc yaşlarından hər bir azərbaycanlının müasir dünya dillərini öyrənməsi ümumi dünyagörüşü üçün

vacibdirsə, Xarici İşlər Nazirliyində, yaxud həmin xəttlə xaricdə işləyənlərin bu dilləri bilməsi həm də professional ehtiyacdır. Xalqın, dövlətin gələcəyini düşünən ümummilli lider azərbaycanlıların öz etnoqrafik çərçivələrinə qapılıb qalmaması, dünyaya çıxması üçün lazım gələn tövsiyələri verməsi tamamilə təbii idi. Bununla belə, ana dilini sadəcə öyrənməyi deyil, onu sevməyi tələb etməsi isə bundan qat-qat artıq təbiidir. Odur ki, deyirdi: «Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilə bilməz. Xatirimdədir, 70-ci illərdə mən bir neçə dəfə çox narahatlıqla göstərişlər verdim ki, rusdilli məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatına çox yer verilsin.

...Mən arzu edərdim ki, Azərbaycan gənci Şekspiri ingilis dilində oxusun, Puşkini rus dilində oxusun, Nizamini, Füzulini, Nəsimini isə Azərbaycan dilində oxusun».

Gənclərin forumunda Heydər Əliyev dil məsələsinə millətin mənəvi tarixi məsələsi kimi baxaraq göstərir ki, Nizamini, Nəsimini, Füzulini, Vaqifi, Sabiri, C.Məmmədquluzadəni oxuya bilməyən tariximizi bilməyəcək, mədəniyyətimizi, mədəni köklərimizi, milli-mədəni ənənələrimizi bilməyəcək və bütün bunları bilməyəndə

«o, vətənpərvər olmayacaq, onda milli vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyatı olmayacaqdır».

«Dil-ədəbiyyatla, mədəniyyətlə, mənəviyyatla bağlıdır, bunlarsız isə vətənpərvərlik yoxdur» formulu H.Əliyevin yürütdüyü dil siyasətində mühüm göstəricilərdən biridir. Ümummilli liderin ən müxtəlif görüşlərdə bu məsələyə, yəni ana dilinə vətənpərvərlik münasibəti göstərilməsinə diqqət yetirməsi, xüsusilə gənc nəsildə həmin hissələrin tərbiyə edilməsinə ayrıca önəm verməsi təsadüfi deyil.

Gənclərin I forumunda Prezident Azərbaycanın çoxmillətli bir ölkə olduğunu, hər bir xalqın, etnik qrupun öz dilində sərbəst ünsiyyət saxlamaq hüququ daşdığını da qeyd edir: «Azərbaycanda bütün vətəndaşlar eyni hüquqa malikdir və bütün dillərdən sərbəst istifadə olunur, olunmalıdır və gələcəkdə də istifadə olunacaqdır. Azərbaycan Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin doğma vətənidir. Azərbaycan vətəndaşları, Azərbaycan xalqı deyəndə biz Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin birliyini dərk edirik. Mən böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, Azərbaycanda millətlər arasında olan əlaqələr mehriban dostluq əlaqələridir, birbirinə hörmət, ehtiram əlaqələridir və biz bu

əlaqələri inkişaf etdirəcəyik, bu əlaqələri yaşadacağıq, qoruyub saxlayacağıq».

Ümummilli liderin Azərbaycanda yaşayan xalqların, etnik qrupların dil müxtəlifliyinə və Azərbaycandakı dil zənginliyinə diqqəti cəlb etməsi, bu barədə gənc nəsli xəbərdar etməsi yalnız maraqlı deyil, həm də ictimai-siyasi xəbərdarlıqdır. Belə ki, etnik məsələ, tarixin təcrübəsi göstərirdi ki, müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda mövcud olan Qafqaz və İran mənşəli xalqların etnodil maraqlarını nəzərə almamaq, nəticə etibarilə, böyük münaqişələrə gətirib çıxara bilər. Odur ki, müstəqilliyin ilk illərində milli siyasətdə buraxılan səhvlər Azərbaycanın milli mütəşəkkilliyinə müəyyən zərbə vurdu, separatizm meyillərinin meydana çıxmasına, ölkələrin parçalanmasına gətirib çıxardı.

Bizim fikrimizcə, H.Əliyev vaxtilə böyük Atatürkün buraxmış olduğu bir sıra səhvlərdən böyük nəticələr çıxardı. Bunlardan birincisi odur ki, Türkiyə Cümhuriyyəti vətəndaşlarının hamısını «türk» adlandıran Atatürkün siyasəti sonralar ciddi mübahisələrlə, inamsızlıqla qarşılandı. Özünü etnik baxımdan türk saymayan Türkiyə vətəndaşları açıq-açıqına atatürk-

çülüyə, «Nə mutlu türküm deyənə» şüarına qarşı çıxaraq Türkiyənin etnosiyasi, vətəndaşlıq birliyinə təhlükə yaratdılar. H.Əliyev isə azərbaycançılıq ideologiyasını irəli sürdü ki, bu ideologiyada Azərbaycan türklüyü ilə yanaşı bütün etnoslar ehtiva olunur. Və məhz bu ideologiya imkan verirdi ki, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda tüğyan edən etnik separatizm meyilləri aradan qaldırılsın, ölkənin etnosiyasi birliyi təmin olunsun. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusundan fərqli olaraq Azərbaycan dilinin tarixən müəyyən olmuş lüğət tərkibinin «özləşməsi» ideyasını irəli sürmədi, yəni dilə süni müdaxiləni məqbul görmədi. Türkiyənin təcrübəsi isə göstərdi ki, bu cür müdaxilə yalnız müəyyən həddə qədər faydalı olur, təbii hədd keçəndən, yəni dilin tarixi yaddaşı zədələnib xeyli dərəcədə müasir yaddaşa əvəz olunduqdan sonra ciddi problemlər yaşanır.

Prezident 17 fevral 1996-cı ildə Azərbaycan milli televiziyasının 40 illik yubileyi münasibətilə keçirilən mərasimdəki çıxışında bir daha dil məsələsinə toxunur: «Azərbaycanın yeni Konstitusiyasının hazırlanması zamanı dillə bağlı mübahisələri tam demokratik şəkildə həll et-

məyə çalışdım. Geniş və sərbəst müzakirələrin nəticəsində Konstitusiyamızda yazdıq ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Bunu anlamayan adamlar böyük səhv edirlər, bundan şəxsi, siyasi, çirkin məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışanlar xalqımıza, tariximizə, milliliyimizə xəyanət edirlər».

Və məsələni bu cür kəskin qoyan Azərbaycan prezidenti «bəzi qəzetlərdə həmin məsələ indi də hallandırılır, bu, dilimizə, mənəviyyatımıza hörmətsizlikdir. Ölkəmiz Azərbaycandır, dünyada on milyonlarla azərbaycanlı yaşayır. Azərbaycan dili dünya azərbaycanlılarını birləşdirmək üçün əsas vasitələrdən biridir» dedikdən sonra ana dilinin inkişafında televiziya işçiləri üzərinə böyük vəzifələr düşdüyünü yada salır: «Televiziya verilişlərinin aparıcıları, diktorlar çox səlis danışmalıdırlar. Dilimiz gözəldir, amma bu dildə danışanda sözləri, ifadələri elə tələffüz etməliyik ki, danışığımız cazibədar olsun. Ədəbi dili təbliğ etmək, hamıya öyrətmək televiziyanın vəzifələrindən biridir».

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı forması daha çox inkişaf etmiş, şifahi ədəbi dil isə həm normaların mütəhərriqliyinə, həm də geniş kütlələr tərəfindən mənimsənil-

mədiyinə görə lazımi keyfiyyətdə yayılmamışdır. Odur ki, Prezident televiziya dilinə, xüsusilə diktorların normativ tələffüz texnikasına diqqət yetirməsi məsələsinə kifayət qədər professional baxmışdır: «...Tamaşaçılar qarşısında çıxış edən televiziya işçiləri Azərbaycan dilində nə qədər səlis, gözəl, şirin, mədəni danışsalar, o qədər də hər bir Azərbaycan vətəndaşı öz dilini sevecək, həmin televiziya verilişlərindən özləri üçün nümunələr götürəcək və öz dilini inkişaf etdirəcəkdir. Bu, televiziya işçiləri qarşısında duran çox böyük vəzifədir və mən bunu xüsusi qeyd edirəm».

Televiziya dilinə bu qədər böyük qiymət verilməsi, televiziya işçilərinin xalqın nitq mədəniyyətinin inkişafındakı rolunun bu qədər yüksək dəyərləndirilməsi təsadüfi deyildi. Ümummilli lider bilirdi ki, müasir dünya «danışan dünya»dır, müasir dövrdə dil daha çox şifahi formada inkişaf edir. Televiziya özünün nitq imkanları ilə milyonların dil zövqünə təsir göstərir.

Televiziya dili üzrə tanınmış mütəxəssis professor Q.Məhərrəmli göstərir ki, TV dilinin spesifik xüsusiyyəti həm onun kütləviliyində, həm də söz-təsvir münasibətinin vəhdətindədir. TV

dilinin tədqiq olunması bütövlükdə kütləvi kommunikasiya sahəsində şifahi nitqin ifadə imkanlarının üzə çıxarılmasına, onun struktur-funksional xüsusiyyətlərinin, leksik, qrammatik və sintaktik cəhətlərinin, eyni zamanda intonasiya-tələffüz üslublarının müasir vəziyyətinin öyrənilməsinə imkan verir.

Televiziya dilinin müasirliyi, günümüzün intonasiyasını daşması və yazı dilindən fərqli olaraq, gündəlik nitq texnologiyalarına həssaslığı Azərbaycan Prezidentinin diqqətindən və onun həyata keçirdiyi dil siyasətinin miqyasından kənardə qala bilməzdi. Ona görə də yalnız professional televiziya aparıcılarının deyil, televiziya da çıxış edən hər kəsin öz nitq məsuliyyətini anlaması lazım gəlir. «Xüsusilə elm, mədəniyyət xadimlərimiz televiziya vasitəsilə çıxış edərkən, söhbətlər, müsahibələr apararkən Azərbaycan dilində nə qədər səlis danışsalar, o qədər də çox seviləcəklər və xalqımızın ana dilini, dövlət dilini mənimsəməsi, öyrənməsi üçün o qədər də kömək edəcəklər».

Əlbəttə, məhz elm, mədəniyyət xadimləri Azərbaycan dilini bütün incəlikləri, intellektual, emosional imkanları ilə xalqa çatdırı, onun şifahi ədəbi normalarını təqdim edə bilirlər ki,

bunun da ən böyük nümunəsini Azərbaycan xalqının ümummilli liderinin özü vermişdi. Onun yüzlərlə televiziya çıxışlarının hər biri yalnız elmi-siyasi düşüncə deyil, həm də nitq mədəniyyəti mükəmməlliyinin faktıdır ki, bu barədə geniş bəhs edilmişdir.

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, rəhbəri olmaqla yanaşı, sayı 50 milyonu ötmüş dünya azərbaycanlılarının da lideridir. Ümummilli lider xarici ölkələrdə olarkən Azərbaycan diasporu nümayəndələri ilə keçirdiyi səmimi görüşlərdə dil məsələsinə də önəm verir, belə bir fikir təlqin edirdi ki, dünyanın harasında yaşamalarından asılı olmayaraq, azərbaycanlılar öz ana dillərini unutmamalı, ona övlad məhəbbəti bəsləməli, uşaqlarına da bu dili öyrətməlidirlər. Bununla yanaşı, H.Əliyev Azərbaycanda yürüdülmən dil siyasəti barədə də soydaşlarımızı məlumatlandırır, onları Azərbaycan Respublikasına «ata evi» kimi baxmağa çağırırdı. Məsələn, 22 iyul 1998-ci ildə Londonda Azərbaycan Respublikası səfirliyində Böyük Britaniyada yaşayan azərbaycanlılarla görüşərkən demişdi: «Bizim üçün tarixi bir amil var - Azərbaycançılıq. Bilirsiniz, ermənilər çalışırlar sübut eləsinlər ki, guya, ümumiyyətlə, Azər-

baycan milləti yoxdur, köçərilər olubdur, filan olubdur. Amma azərbaycanlı kimi bizim millətimizin böyük tarixi var. Böyük, qədim tarixi var! Bizim dilimiz Azərbaycan dilidir».

Azərbaycan dilinin türk dillərindən biri olduğunu, lakin tarixən özünəməxsus xüsusiyyətlər qazandığını, türk dilləri içərisində öz mükəmməlliyi ilə seçildiyini xatırladan ümummilli lider əlavə edir ki, mənim təhsilim, ümumiyyətlə, rus dilində gedibdir, rus dilində oxumuşam, bu dillə işləmişəm. Moskvada böyük vəzifələrdə çalışmışam; amma mən o dildən nə qədər istifadə etsəm də, Azərbaycan dilini unuda bilmərəm, o mənim üçün hər şeydən əzizdir.

«...Musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa Azərbaycan dilində ədəbiyyat da olmaz, Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar da olmaz, musiqi də olmaz...» fikrini söyləyən Azərbaycan Prezidentinin ana dilinə - 50 milyonluq bir xalqın dilinə verdiyi qiymət, nəticə etibarilə, xalqın milli mənliliyinin təsdiqinə xidmət edən bir dəyərləndirmədir. Və bu çıxışın

tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, ümummilli lider Azərbaycan dilini azərbaycançılıq ideologiyasının ən mühüm əlamətlərindən biri hesab edir: «...Bu beş ildə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, Azərbaycançılıq məsələsidir. Azərbaycançılıq bizim üçün böyük Azərbaycan nöqtəyi-nəzərindən çox vacibdir».

Və göstərir ki, biz özümüzü heç bir ölkənin, heç kəsin quyruğuna bağlaya bilmərik, elə xalq deyilik. Biz böyük, müstəqil, öz dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti olan xalqıq, «bu anlayışları yaşatmaq və inkişaf etdirmək, Azərbaycan dilini hər yerdə daha da yüksəklərə qaldırmaq hamımızın vəzifəsidir, sizin də vəzifənizdir».

Böyük Britaniyada, ümumən bütün dünyada məskunlaşmış azərbaycanlılara müraciətlə deyilmiş bu sözlər böyük elmi-ideoloji əhəmiyyətə malikdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ümummilli lider yalnız müstəqil Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən dil siyasətindən danışmır, həm də böyük Azərbaycanı yaradacaq ideologiyanın, milli mənəvi dəyərlərin nədən ibarət olduğunu, hansı nöqtədən başlamaq lazım gəldiyini göstərir.

Heydər Əliyev Azərbaycan dilini təkcə dünyanın azərbaycandilli mühitlərində deyil, beynəlxalq dillər mühitində də səsləndirməyi lazım bilir, bunu azərbaycançılığın təbliği formalarından biri sayırdı. O göstərir ki, «mən hər yerdə ancaq Azərbaycan dilində danışırım. Hətta bu ölkənin (Böyük Britaniyanın - dis.) tərcüməçisi mənə rus dilində tərcümə edir, ancaq mənim tərcüməçim mənim danışdıqlarımı azərbaycan dilindən tərcümə edir. Bu, prinsipi- al məsələdir, kiçik məsələ deyildir. Mən hər də- qiqə Azərbaycanın müstəqilliyini və milliliyini təsdiq edirəm, bunu nümayiş etdirirəm. Qoy onlar elə bilməsinlər ki, biz keçmişdəki kimi ye- nə də Rusiyanın müstəmləkəsiyik, rus dilində danışırıq».

Dünya azərbaycanlılarına «bizim öz dilimiz var və öz dilimizdə də danışırıq» deyən Azər- baycan Prezidenti bu dilin «çox gözəl, zəngin dil» olduğunu da xatırlatmaqdan, öz nitqi vasi- təsilə nümayiş etdirməkdən heç zaman yorul- mamışdır.

1995-2000-ci illərdə H.Əliyev

a) Azərbaycan dilinin Azərbaycan Res- publikasının dövlət dilinə yalnız sözdə de- yil, işdə çevrilməsi üçün bütün enerjisi, siya-

si iradəsi ilə çalışmışdır;

b) bu dilin dünya azərbaycanlıları arasın- da itməkdə olan nüfuzunu bərpa etmək, hö- yük Azərbaycanın ünsiyyət vasitəsi, milli mənəvi dəyəri olması uğrunda mübarizə aparmışdır;

c) Azərbaycan dilinə sevgini azərbaycan- cılıq ideologiyasının əsas əlamətlərindən bi- ri kimi təsbit etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının - müstəqil Azər- baycan dövlətinin dil siyasətinin müəyyənleş- məsində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliye- vin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdiril- məsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli fərma- nı tarixi rol oynamışdır. Fərmanın sosial-mənə- vi və ideoloji əhəmiyyətini yüksək qiymətləndi- rən professor Yusif Seyidov onun dərcindən dərhal sonra yazırdı ki, əgər biz azərbaycanlı- lar, Azərbaycan ziyalıları milli mənlüyümüzü uca tutmaq istəyiriksə, milli adət-ənənələrimizə sa- diqlik göstərmək istəyiriksə, xalqımızı özünə- məxsus varlığı olan bir xalq kimi görmək istəy- iriksə, respublikamızın Prezidenti Heydər Əli- yevin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdi- rilməsi haqqında» fərmanından irəli gələn vəzi- fələrin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi üçün

bütün bilik və bacarığımızdan istifadə etməliyik. Nəzərə almalıyıq ki, bu bizim özümüz üçündür, bizim gələcəyimiz üçündür, vətənimiz, xalqımız üçündür.

Fərman müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə bağlı olaraq Azərbaycan xalqının ana dilinin - dövlət dilinin inkişafı üçün zəruri ictimai-siyasi, mədəni şəraitin əmələ gəlməsi barədə verilən məlumatla başlayır: «Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edərsə də, onun tədqiq və təbliğ edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir».

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili uzun əsrlər ərəb, fars, XIX-XX əsrlərdə isə rus dilinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu təsirlər çox hallarda təbii dil əlaqələrindən deyil, siyasi təzyiqlərdən irəli gəlmiş, Azərbaycanı işğal etmiş dövlətlərin yürütdükləri yad dil siyasətinin nəticəsində

meydana çıxmışdır. Hətta elə olmuşdur ki, mənşəcə türk olan səlcuq, eləcə də səfəvi hökmdarları öz saraylarında ərəb, xüsusilə fars dillərinin nüfuzunu təmin etmiş, Azərbaycan türkcəsi isə yalnız xalq təfəkkürünün hesabına mövcud olmuşdur. Rəsmi sənədlər farsca tərtib edildiyindən xalq dövlət həyatından kənar qalmış, ərəbcə yazılmış elmi əsərlərdən faydalanma bilməmişlər. Lakin Prezident fərmanında deyildiyi kimi, Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli məniyyətini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir.

Dilin tarixi ilə xalqın tarixi arasındakı sıx bağlılığa xüsusi diqqət verilən fərmanda göstərilir ki, xalqımıza ulu babalardan miras qalan ən qiymətli milli sərvəti - Azərbaycan dilini hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Azərbaycan dilinin «düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə et-

mək kamilliyinə» malik olması göstərir ki, Azərbaycan xalqı qədim olduğu qədər də zəngin bir tarix yaşamışdır. Və bu dilin qüdrəti özünü onda da ifadə edir ki, nəinki Qafqazda, onun hüdudlarından kənar da bir sıra xalqlar Azərbaycan türkcəsində danışmış, yazmışlar.

Fərmanda Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə də toxunulur - indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində, tarixşünaslığında mübahisəli olan bir sıra məsələlərə, öncə Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə aydınlıq gətirilir ki, bu, xüsusi məna daşıyır. Məlum olduğu kimi, bəzi tarixçilər Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyini müxtəlif yad qaynaqlara bağlayır, xalqla dil arasındakı üzvü əlaqəni inkar etməkdən belə çəkinmirdilər. Məsələn, akademik İ.Əliyev yazırdı: «Azərbaycan xalqının təşəkkülündə Manna, Atropatena və Qafqaz Albaniyasında məskunlaşmış müxtəlif, o cümlədən Qafqaz və İran dillərində danışan qədim dövr və orta əsrlərin tayfa və xalqları - mannalılar, kaspilər, Atropatena madalıları, albanlar, azərilər və bir sıra digərləri əsas rol oynamışlar.

Əsrlər boyu Azərbaycana gəlmiş müxtəlif dilli tayfa və xalqlar (skiflər, saklar, alanlar, hunlar, sabirlər, xəzərlər, oğuzlar və b.) da Azər-

baycan xalqının etnogenezisində böyük rol oynamışlar. Azərbaycan xalqının, dilinin formalaşması etnogenezin son mərhələlərində - orta əsrlərdə davam etmişdir».

«Akademik İqrar Əliyevə açıq məktub»unda bu konsepsiyayı tənqid edən professor N.Cəfərov yazır: «Hörmətli İqrar müəllim, lap deyək ki, ilk türkün ayağı Azərbaycana II minilliyin əvvəllərində dəyib, axı hansı faktlara, yaxud məntiqə əsasən belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, müasir Azərbaycan xalqının etnogenetik əsasında türklər deyil, e.ə. I minillikdə formalaşmış Manna - Mada - Atropatena etnosları, yaxud eramızın I minilliyinin, deyək ki, əvvəllərində müəyyən olmuş Alban etnosları dayanır. Axı sayı bizə məlum olmayan müxtəlif mənşəli, sizin dəfələrlə söylədiyiniz kimi, müxtəlif dillərdə, dialektlərdə danışan (və deməli, etnososial kompaktlığı şübhə doğuran) etnoslar, etnik birliklər, ittifaqlar XI-XIII əsrlərin türk-müsəlman fətuhəti qarşısında necə dayana bilərdilər». Məktub müəllifi onu da əlavə edir ki, Azərbaycan xalqının etnogenetik əsasında eramızın əvvəllərindən bu ərazidə məskunlaşan müxtəlif türk tayfaları, Azərbaycan dilinin əsasında isə onların dili dayanır.

Akademik İ.Əliyev və onun konsepsiyasını müdafiə edənlərə elmi əsaslarla dəfələrlə cavab verilməsinə baxmayaraq mübahisə davam edirdi. Azərbaycan Prezidentinin fərmanı bu məsələyə tam aydınlıq gətirməklə həmin mübahisəyə son qoydu. Fərmanda deyilir: «Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışiq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir».

Bu isə o deməkdir ki,

- 1) *Azərbaycan dili - türk dillərindən biridir;*
- 2) *Azərbaycan xalqı - türk xalqlarından biridir;*
- 3) *Azərbaycan xalqının dili Azərbaycan*

dilidirsə, etnogenezlə qlottogenez arasında fərq yoxdur.

Fərmanda Azərbaycan dilinin arxetipi məsələsinə də toxunulur və deyilir: «Azərbaycan dili dialekt və şivələrin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır».

Beləliklə, Azərbaycan dilinin etnik coğrafiyasının onun müasir coğrafiyası ilə qədim, tayfa dili xüsusiyyətlərinin müasir dialekt realizasiyası ilə üst-üstə düşməsi, birinin digəri üçün arxetip olması təsdiq edilir. Yəni indiyə qədər ciddi elmi düşüncədə öz əksini tapmış, lakin qeyri-milli dövlətçilik təfəkkürünün konyukturasi tərəfindən inkar edilmiş həqiqət ifadə olunur.

Azərbaycan yazı dilinin genotipi də fərmanda olduqca dəqiq müəyyənləşdirilir: «Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur».

«Dədə Qorqud» dastanının yazıya köçürülməsi (XI əsr), şifahi dil təcrübəsi əsasında mü-

kəmməl bir yazı dilinin yaradılması tamamilə təbii idi. Lakin şifahi ədəbi dildən fərqli olaraq yazı dilinin daha tez yad dillərin təsiri altına düşməsi də, artıq qeyd olunduğu kimi, dövlət dili funksiyasını zaman-zaman başqa (qeyri-türk mənşəli) dillərin daşması ilə əlaqədar idi. Səfəvilər dövrünün başlanğıcında dövlətin (I Şah İsmayılın) ana dilinə önəm verməsi, beynəlxalq yazışmalarda məhz xalqın öz dilini işlətmək təşəbbüsü təqdirə layiq idi. «Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqə tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi».

Məhz bunun nəticəsi idi ki, səfəvilər sonrakı dövrdə, xüsusilə I Şah Abbasdan başlayaraq, yenidən farscaya önəm versələr də, xalq dili Nəsimi-Füzuli xətti ilə gələn klassik ədəbi dil ənənələri qarşısına M.V.Vidadi - M.P.Vaqifin təmsil etdiyi folklor dili texnologiyasını çıxardı. Və bu yenilik sonrakı dövrlərin dil-üslub tipologiyasına əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Fərmanda xüsusi diqqət yetirilən məsələlərdən biri XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan xalqının ikiyə parçalanması, Azərbaycan dilinin iki müxtəlif sosiolinqvistik şəraitdə təzahürüdür. Bununla belə o da qeyd olunur ki,

müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratdı.

Ərəb dilçilik məktəbinin formalizmindən qurtaran Azərbaycan dilçilik təfəkkürü Avropa təhsil modellərinə uyğun bir metodologiyaya keçməklə yanaşı bir sıra praktik problemlərin həllinə də başladı ki, bunların ən mühümləri dil dərslərinin tərtib edilməsi, ana dilində məktəb uğrunda mübarizə və əski əlifbanın dəyişdirilməsi ideyasının meydana çıxması idi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili «Əkinçi»dən gələn ənənə ilə mətbuatın dilinə çevrildi və «Molla Nəsrəddin», «Füyuzat»ın timsalında «ictimai-siyasi mübarizə»nin meydanına atıldı ki, həmin dövrdən ədəbi dil məsələsi ideoloji məsələyə çevrildi. Lakin bu dili daşıyan xalq, onun ziyalıları müstəqil dövlətin olmaması ucbatından böyük problemlər qarşısında qaldılar.

Fərmanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki təşəbbüslərə təfəssilatı ilə toxunulur, bunun da ən mühüm səbəbi həmin dövrdə qəbul olunmuş qərarların həyata keçməməsi, yalnız deklorativ xarakter daşması ilə bağlıdır. Belə

ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Azərbaycan türkcəsini dövlət dili elan etsə də, mövcud tarixi şəraitə görə bu mütərəqqi ideyanı həyata keçirə bilməmiş, onu bir ideya olaraq gələcəyin ixtiyarına verməklə kifayətlənmişdir.

Bununla belə fərmanda sovet dövrünün ilk illərindən etibarən əlifba məsələsi üzərindəki çalışmalara xüsusi diqqət yetirilmiş, 1926-cı ildə keçirilən I Türkoloji qurultayın bu sahədəki tarixi rolu qeyd olunmuşdur. Və belə bir qeyd də maraqlıdır ki, «sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi».

Ərəb əlifbasından latın əlifbasına (XX əsrin 20-ci illəri), ondan da kiril əlifbasına (1939) keçən Azərbaycan xalqının yazı mədəniyyəti ciddi problemlərlə üzləşməli oldu.

Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafı, B.Çobanzadə, M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, Ə.Orucov, S.Cəfərov, Ə.Abdullayev, F.Zeynalov... kimi dilçilərin fəaliyyəti fərmanda xüsusi qiymətləndirilir, milli elmi dilçilik təfəkkürünün formalaşması ilə ədəbi dilin normalarının sabitləşməsi sahəsində böyük tərəqqiyə

nail olunması göstərilir.

«Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanın tarixi əhəmiyyəti və siyasi dəyəri barədə bəhs edərkən diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhət, şübhəsiz, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi etirafı məsələsidir. Səfəvilər dövründən başlayan ilk cəhd «milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində» uğursuz alınmış, «yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açılmışdır» ki, artıq qeyd olunduğu kimi, mövcud sosial-siyasi, mədəni şərait ana dilinin «cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan verməmişdir».

Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra türk (Azərbaycan) dili, praktik olaraq, dövlət dili sayılsa da, Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasında dövlət dili barədə maddə olmamış, yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına belə bir maddə salınmış, «lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımınca qiymətləndirə bilməyərək hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşürmüşdür».

Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyinin, müdrik idarəçilik və təmkinli milli quruculuq siyasətinin nəticəsi idi ki, 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən respublikanın iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni-ictimai həyatında böyük bir dirçəliş yarandı. Bu dirçəlişin tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan dili-dövlət dili məsələsinə yeni münasibət əmələ gəldi. Azərbaycanın dövlət başçısı respublika əhalisinin etnik-genetik tərkibini, ümummilli ictimai-siyasi maraqları nəzərə alıb Moskva ilə ən uğurlu kompromiss şəraitində özünəməxsus «dil siyasəti» yürüdü ki, həmin siyasətin başlıca məqsədi ana dilini daha da inkişaf etdirmək, müstəqil dövlət dilinə çevirmək, bunun üçün tələb olunan funksional-üslubi imkanlara yiyələndirmək, müəyyən təcrübə qazandırmaq idi.

Heydər Əliyevin 70-ci illərdə apardığı dil siyasətini ətraflı araşdırmış professor N.Xudiyev tamamilə doğru olaraq yazır ki, respublika rəhbəri Azərbaycan dili barədə yalnız adi ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərvəti kimi düşünürdü. Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi-əxlaqi sağlamlığına xüsusi diqqət yetirən

H.Əliyev üçün dil məsələsi həmişə əhəmiyyətli bir məsələ olmuşdur.

«Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Prezident fərmanında deyiləyi kimi, mərkəzin bütün məqəllərinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilən konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müəssər oldu ki, bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi.

Əlbəttə, həmin addımın atılmasının ilhamvericisi və təşkilatçısı Heydər Əliyev olmuş, yürüdüüyü dil siyasətini isə bununla nəinki məhdudlaşdırmış, əksinə, daha böyük hərəkət proqramını yerinə yetirmək üçün istinad nöqtəsi qazanmışdı. Professor N.Xudiyev qeyd etdiyi kimi, H.Əliyev çox gözəl bilirdi ki, Azərbaycan SSR Konstitusiyasına dövlət dili haqqında xüsusi maddənin əlavə edilməsi ilə dərhal müxtəlif sahələrdə, xüsusilə dövlət idarəçiliyi sistemində Azərbaycan dilinin tam hökmranlığına nail olmaq mümkün deyil, bunun üçün müəyyən vaxt və milli iradə lazımdır.

Heydər Əliyev sonralar - 1995-ci ildə xatırlayırdı ki, Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə ay-

rıca maddənin mövcudluğu «o zamanın şəraitində respublikamızda, ümumiyyətlə ölkəmizin tarixində çox böyük hadisə idi».

Fərmanda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi etiraf olunması tarixinə xüsusi diqqət yetirilməsi yalnız müstəqillik dövrünə qədər gedən proseslərin xronologiyasının xatırladılması məqsədindən irəli gəlmir, daha çox müstəqilliyə gətirən yolun hansı məneəldən keçdiyini, Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq tətbiqi işinin hətta müstəqillik dövründə belə hansı təbii problemlərlə qarşılaşa biləcəyinə işarə edir. Doğrudan da, «Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı», lakin «təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində xalqın iradəsinə zidd olaraq dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşıqlıq, anlaşılmazlıq gətirildi».

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri və Azərbaycan dilinin sözün həqiqi mənasında dövlət dili olması üçün on illərlə mübarizə aparmış H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə volyuntarist və məsuliyyətsiz iddialara, dolaşıqlıqlara

son qoyuldu. Azərbaycan dövlətinin müstəqillik təcrübəsinə (artıq on illik bir yol keçilmişdi) əsaslanan ümummilli lider dövlət dilinin tətbiqi sahəsində görülməli olan zəruri işlərin proqramını verdi. Fərmanda deyildiyi kimi, «ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və s. sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl olunmur. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur» və s.. Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan dövləti Azərbaycan xalqının ana dilinin - dövlət dilinin inkişafı, tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı çox mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri saymışdır:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın.

2. «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında» qanun hazırlansın.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz ta-

beliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər.

4. Təhsil nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, bu dildə təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin.

5. Azərbaycan MEA və Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikasında çap olunacaq zəruri elmi, bədii, tədris və s. ədəbiyyatının siyahısını hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsinlər.

6. Azərbaycan MEA Azərbaycan dilçiliyinə dair aparılmalı araşdırmaların proqramını hazırlasın və araşdırma işinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Prezidentinə məlumat versin.

7. Şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki, yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam, şüar, plakat və s.-in dilinin Azərbaycan ədəbi dilinə uyğun olması baxımından tədbirlər görsünlər.

8. Azərbaycanda nümayiş etdirmək üçün alınmış əcnəbi kino və televiziya məmulatla-

rının Azərbaycan dilinə dublyaj işi lazımi səviyyədə qurulsun.

9. 2001-ci il avqustun 1-dən respublikada bütövlükdə latın qrafikasına keçirilsin.

Fərmanda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti «dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına mənəələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini» hazırlamaq barədə də göstəriş vermişdir.

Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərmanın tarixi əhəmiyyəti elmi-dilçilik mühitində dərhal yüksək qiymətləndirildi. Professor N.Cəfərov etiraf etdi ki, «Azərbaycan dilinin tarixində hələ ona (Azərbaycan dilinə) bu səviyyədə qiymət verən ikinci bir rəsmi sənəd olmamış, Azərbaycan dilinin tarixi əsasları heç bir elmi mənbədə bu qədər aydın şəkildə verilməmiş, onun müasir vəziyyəti barədə bu qədər mükəmməl təsəvvür yaradılmamış, inkişaf problemləri haqqında bu qədər sistemli şəkildə

bəhs edilməmişdir.

N.Cəfərov fərmanın rəsmi dövlət sənədi kimi tarixi əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı, onun orijinal elmi konsepsiya irəli sürmək baxımından dəyərini də göstərir və yazır:

1) Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi barəsində bir neçə on ildir ki, davam edən mübahisələri yekunlaşdırmaq, tarixi faktların (və sağlam tarixi düşüncənin) mövqeyindən əsaslı bir konsepsiya vermək artıq yalnız elmi deyil, həm də milli, ictimai-siyasi bir ehtiyacdır;

2) Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamaq, daha da inkişaf etmək üçün etnososial, mədəni-mənəvi potensialının olmasını göstərmək məqsədilə tarixdən, daha dərin köklərdən gəlməyə ehtiyac duyulmuşdur;

3) haqqında söhbət gedən fərman bir dövlət sənədi olaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin (və xalqının) marağını əks etdirsə də, həmin dövləti yaradan, həmin xalqı işıqlı gələcəyə aparan bir mütəfəkkirin düşüncəsinin məhsulu olduğuna görə, sırası yox, tarixi səciyyə daşdığına görə xüsusi elmi konsepsiya ifadə edə bilər».

Əlbəttə, «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmil-

ləşdirilməsi haqqında» fərman Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin əsəri idi. Burada H.Əliyevin qurduğu dövlətin dil siyasəti ifadə olunur, həmin dövlət (və dil) uğrunda aparılmış mübarizənin tarixi və gələcəyi ifadə olunurdu. Ona görə də fərmanda irəli sürülmüş ideyalar aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

1) . Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;

2) . Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

N.Cəfərov məhz həmin fərmanda «On illik tərəddüdlərdən sonra qəti olaraq latın əlifbasına keçilməsi»ni, fərmanın «elmi-nəzəri, konseptual səviyyəsi ilə yanaşı», praktik əhəmiyyətini də göstərir. Qeyd edir ki, «burada irəli sürülən müddəaların, göstərişlərin hamısı realdır, həyata keçirilməsi tamamilə mümkündür».

Əlbəttə, Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyinin bir mühüm cəhəti də onun yalnız həyata keçirilməsi mümkün olan, cəmiyyətin qəbul etməyə hazır olduğu və nəhayət, Azərbaycan xalqının gələcəyi üçün zəruri olduğuna inandığı proqram, yaxud planları müdafiə etməsi idi. Fərmanda da məhz bu prinsip gözlənilir, əldə

edilmiş uğurlar, qazanılmış təcrübə davam etdirilir. Xalqın taleyi heç bir eksperimentin ixtiyarına buraxılmırdı.

Fərmanın qəbulundan dərhal sonra «Azərbaycan» qəzetinin müxbirinin «Respublika Prezidentinin dövlət dili haqqında verdiyi fərman indi ölkəmizdə hamının diqqət mərkəzindədir. Ömrünü dilimizin tədqiqinə həsr edən dilçilərimiz bu fərmanı necə qarşıladılar?» sualına Azərbaycan MEA Dilçilik İnstitutunun direktoru professor A.Axundov belə cavab verir: «Böyük razılıqla. Hətta deyərdim ki, ruh yüksəkliyi ilə. Ölkəmizin müstəqilliyi dövründə, xüsusən müstəqil respublikamızın ilk konstitusiyasının qəbul edilməsindən keçən bu altı ildə dövlət dilimiz böyük uğurlar qazansa da, onun elə dövrün özü ilə bağlı problemləri də az olmadı. Ölkənin iqtisadi həyatında gedən özəlləşmə, bəziləri tərəfindən az qala dil sahəsində də tətbiq edilməyə başladı...».

Böyük dilçinin çox həssaslıqla müşahidə etdiyi vəziyyət özəlləşmənin «dil sahəsinə də tətbiq» edilməsi məsələsi yalnız obrazlı bir təsəvvür deyildi, həqiqət halına çatmışdı. Və bu, yalnız bilavasitə bizneslə bağlı sahələrdə yox, dilə ən çox bağlı olan kütləvi informasiya vasi-

tələrində də özünü göstərirdi. Müstəqilliyin ilk illəri üçün səciyyəvi olan, lakin müəyyən dövrdən sonra dövlətin iradəsi ilə həll edilməli həmin problemə diqqət yetirilməsi milli dövlətçilik düşüncəsinin mükəmməlliyinin nəticəsi idi. Professor A.Axundov onu da qeyd edirdi ki, dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi üçün tarixi rol oynayacağı heç bir şübhə doğurmayan bu fərman, təbii, dilçilik elmimizin inkişafına da öz təsirini göstərəcəkdir.

«Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Prezident fərmanı yalnız Azərbaycan elmi-dilçilik, ziyalı-intellektual mühitində «ruh yüksəkliyi ilə» qarşılanmaqla kifayətlənmədi. Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq tətbiqi praktikasına indiyə qədərki heç bir dövrlə müqayisə olunmayacaq qədər böyük təsir göstərdi.

Cəmiyyətin böyük əksəriyyəti 1995-ci ili Azərbaycanda mənəvi-ruhi rahatlanma və inkişafa başlama dövrü kimi tanıyır. Bu ildən başlayan dövr Müstəqil Azərbaycanın yeni, demokratik Konstitusiyasının qəbulu, dövlət quruculuğu prosesində irəliləyişə, milli-mənəvi, sosial dirçəlişə səbəb olan konsepsiyalarla müşayiət olunmuşdur. Elə həmin dövrdə ana dilinin, la-

tın qrafikalı əlifbanın həyata keçirilməsi, bədii, elmi-mədəni fikrin dövlət quruculuğunda rolunun mühümlüyü bütün təfərrüatı ilə təzahür etmişdir. Bu məsələyə ciddi, eyni zamanda qayğı ilə yanaşılmış, müstəqilliyin möhkəmləndirilməsində xalqın dilinin, mədəniyyətinin rolu dövlətin prioritetlərində nəzərə alınmışdır. Nəticədə bu proseslərin güclənməsi qlobal səviyyədə sosial, ictimai, mədəni, mənəvi sahələrdə müstəqilliyin möhkəmlənməsində öz töhfəsini verdi.

Xalqımızın lideri Heydər Əliyevin milli dövlətçilik ideyaları məhz 1995-ci ildən başlayaraq dolğun nümunələrlə quruculuğun əsas mənbəyinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev siyasəti mədəni-ictimai həyatın bu günü və sabahı üçün də əsas prinsipləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycanın yeni Konstitusiyasının qəbulu ərəfəsində dillə bağlı müzakirələrin ictimailəşməsi, sonradan mühüm sənədlərin qəbulu göstərdi ki, dövlətin dil siyasəti xalqın dəyərlərinə sevgi təşkil etməklə, ana dilinin ifadəçisi sayılan ədəbiyyat müxtəlif təsir və təzyiqlərdən salamat, həm də mübariz çıxarmaq səciyyəsi daşıyır. Məhz bu xəttin Prezident İlham Əliyev tərəfindən davamlılığının saxlanması Azərbaycanın daxil olduğu türk dünyası nüfuz və perspektivlilik məsələsin-

də həlledici faktorlardan biridir.

Ana dilinin ədəbiyyat, elm, mədəniyyət faktorları vasitəsilə ölkənin ikinci müstəqillik dövrünədək bədii zənginliyinin, elmi səviyyəsinin saxlanılmasında yazıçıların, dilçi ədəbiyyatşünasların xidmətləri dövlət tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan dövləti xalqın milli, mədəni, ruhi dəyərlərinin əsas ifadəçisi sayılan məsələlərdə siyasətini 1995-ci ildən elə tənzimləmiş və əhatəli aparmışdır ki, bu sahələrin inkişafı üçün tədbirlər, qərarlar kifayət qədər problemi həll etmişdir. Yeni Azərbaycanın qurucusunun ziyalı təbəqəsinə, yaradıcı şəxsiyyətlərə həssas münasibəti illər boyu formalaşaraq ənənə şəklində dövlət siyasətinin bir istiqamətinə çevrilmişdir. 1997-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyevin yazıçıların yaşlı və cavan nümayəndələri ilə görüşləri müstəqillik dövründə ədəbiyyatın vəziyyəti, ümumiyyətlə, elm və mədəniyyətin problemlərinin, ehtiyaclarının öyrənilməsi baxımından mühüm hadisələrdən biridir.

Eyni zamanda, şübhəsiz, Azərbaycan ədəbiyyatına, ana dilinə sovet dönəmində qeyri-sağlam münasibət və ideoloji təzyiqlər də var idi. Ancaq Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi ilə

bütün süni maneələr, mənəvi, mədəni dəyərlərimizin dilin, ədəbiyyatın qorunmasının leytmotivi olmuşdur. Ana dilimizin qanuni hüquqlarının tam, ədalətli bərpası uğrunda uzun sürən mübarizədə siyasi, ideoloji, ictimai faktorlar var idi. Amma bütövlükdə Heydər Əliyev siyasəti bu məsələlərin ümumi istiqamətini və zamanını müəyyən edirdi. Yəni hər bir dövə yazıçılar, dilçi alimlər, ədəbiyyatşünaslar Azərbaycan dilinin saflığının, zənginliyinin qorunub saxlanmasında, yaşamasında özünə xas xidmətlər göstərirdilər. Amma etiraf etmək lazımdır ki, bütün bu fəaliyyəti himayə edən də elə Heydər Əliyev vətənpərvərliyi olmuşdur. Ümummilli liderimizin vətən, xalq və onun müstəqillik, dil, mədəniyyət azadlığı uğrunda böyük mübarizəsi 1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycana həqiqi müstəqillik bəxş etmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın sosialmədəni, elmi-intellektual, iqtisadi, siyasi inkişafına, millimənəvi müstəqilliyinə həsr olunan, xalqımızın tarixində bütöv mərhələ təşkil edən fenomenal fəaliyyətində milli dil siyasəti həmişə həlledici yer tutmuşdur. Təkcə yaşanan dövr belə qənaət hasil edir ki, dil siyasəti xalqın tarixi uğurları, dövlətin himayəsi, siyasi qərarları ilə böyük

perspektivlərə istiqamətlənmişdir.

Dünyanın tarixi təcrübəsi göstərir ki, xalqların ana dilinin təşəkkülündən sonrakı inkişafı, zaman-zaman müxtəlif dillər əhatəsində inkişaf edərək nüfuz qazanması dövlətin və millətin məxsusi milli-mənəvi dəyərlər üzərində təkamül prosesi keçməsi ilə sıx bağlıdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli mənsubiyyəti, dili, mədəniyyəti, milli dəyərləri, mənəvi sərvətləri barədə daim düşünmüş və hakimiyyətdə olduğu dövrlərdə bu barədə mötəbər tribunalardan fikirlərini bildirmişdir. Məhz Heydər Əliyev Azərbaycanlılar və Azərbaycan dilinin vəziyyəti, dünyadakı yeri, perspektivi haqqında siyasi-elmi münasibətlərin formalaşdırılmasına nail olmuşdur. Azərbaycan dövlətinin ikinci dəfə müstəqillik əldə etdiyi dövəmlərdə bu proses daha güclü şəkildə təzahür etmişdir.

Bu yönümdə Heydər Əliyevin 10 noyabr 2001-ci ildə Dünya Azərbaycanlılarının I Qurtayı ideyasını irəli sürməsi və bu tədbiri Bakıda təntənə ilə keçirməsi bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların həmrəyliyi kontekstində böyük bir ideoloji, milli faktıdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının

dünyaya integrasiyası, iqtisadi-mədəni inkişafı, müstəqilliyimizin gerçək təsbitində böyük rol oynayan çoxsaylı xarici səfərləri zamanı həmvətənlərimizlə görüşlər keçirərək, onların problemləri ilə maraqlanmış, dəyərli tövsiyələrini vermiş, səfirliklərimizi bu işə cəlb etmiş, soydaşlarımızı ölkəmizin ictimai, iqtisadi, mədəni həyatında fəal iştiraka dəvət etmişdir.

Həmvətənlərimizin milli-mənəvi həmrəyliyində, dilimizi, adət-ənənələrimizi unutmamaları istiqamətində önəmli hadisə olan bu görüşlər və ulu öndərin hər il dekabrın 31-də Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciəti müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu münasibətlə respublikamızda və xaricdə keçirilən tədbirlər Heydər Əliyevin bəyan etdiyi prioritet məsələnin həllində diasporamızın mütəşəkkil qüvvə kimi formalaşmasında, lobbiçilik fəaliyyətimizin istiqamət və perspektivlərinin müəyyənləşməsində həlledici amillərdən olmuşdur. «Azərbaycan mənim ürəyimdir» deyən Heydər Əliyev şəxsiyyətinin möhtəşəmliyi, həm də onda təzahür edir ki, o, diaspora ilə işi yalnız ölkəmizin siyasi-iqtisadi maraqları baxımından deyil, ilk növbədə milli-mənəvi, mədəni məsələ kimi irəli sürmüşdür.

Ulu öndərin qurultaydakı çıxışı isə elmi-siyasi əsaslarına görə daha təqdirəlayiq, həm də azərbaycanlıların gələcəyinə dair proqram xarakterlidir. Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu qeyd edirdi və dünyada yaşayan Azərbaycan insanına anladır ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır, ölkəmizin və millətimizin, dilimizin varlığıdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq. Azərbaycan dilinin inkişafı haqqında bizim qəbul etdiyimiz əhəmiyyətli qərar məhz bu məqsədi daşıyır. Biz Azərbaycanın latın əlifbasına keçməsi haqqında qərar qəbul etdik. İndi Azərbaycanda hamı, bütün dövlət orqanları yalnız latın əlifbasından istifadə edir. Bu da bizim milliliyimizi, azərbaycançılığımızı (eyni zamanda birliyimizi) göstərən çox mühüm bir amildir. Biz bundan sonra da Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi üçün səylərimizi davam etdirəcəyik.

Heydər Əliyevin dünya azərbaycanlıları tərəfindən böyük nüfuz və etimada malik milli lider kimi qəbul edilməsi, onun idealları, təcəssüm və

təbliğ etdiyi azərbaycanlılıq məfkurəsi ətrafında soydaşlarımızın ümummilli birliyinə zəmin oldu.

Milli birliyin ilk növbədə mənəviyyat, məfkurə birliyi olduğunu təsbit edən möhtərəm prezidentimizin 1996-cı ilin iyul ayında Almaniyaya səfəri zamanı Bonn şəhərində soydaşlarımızla görüşdə söylədiyi dərin məzmunlu nitqində müdrik tövsiyələrindən biri məhz fikir, əməl birliyinə aid idi: «...mən demirəm ki, azərbaycanlıların hamısı bir yere yığılsın, bu heç lazım da deyil. Ancaq hamısının qəlbi, fikri, gələcəyə baxışı və Azərbaycan haqqında fikirləri bir olsa, əlbəttə ki, respublikamız da öz müstəqilliyini bundan sonra da möhkəmləndirər, inkişaf yolunu məharətlə keçə bilər... Mən Azərbaycanın Prezidenti kimi, xalqımızın mənə göstərdiyi etimada güvənərək respublikamıza rəhbərlik edən bir şəxs kimi bu gün deyirəm: Azərbaycanın özündə də bu günümüzün, gələcəyimizin zəmanəti, rəhni birlikdir və bütün dünyada da soydaşlarımızın bir olması vacibdir». Milli birliyin ideoloji əsası olan azərbaycançılıq ideyası və məfkurəsi məhz möhtərəm Prezident Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmışdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azər-

baycan dilini müstəqil dövlətçiliyin əsas rəmzlərindən saymaqla, onun inkişafı, zənginləşməsi və saflaşması naminə daim mərhələlərlə dövlət səviyyəli xüsusi tədbirlər həyata keçirmiş, ideyalar irəli sürmüşdür. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də bu ali ideyaları, uzaqgörən siyasəti layiqincə davam etdirmiş, ona yeni impuls vermiş, ana dilinin həyatımızın bütün sahələrində tam və müfəssəl tətbiqini gerçəkləşdirmişdir. Mövzunun gedişində də bəhs etdiyimiz Heydər Əliyevin dil siyasətinin mərhələlərini səciyyələndirən prosesləri nəticə etibarilə belə növbələşdirmək mümkündür:

– 18 iyun 2001-ci ildə «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman imzalanmışdır;

– «Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 04 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı verilmişdir;

– 2001-ci il avqust ayının 1-dən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərar alınmışdır;

– 2001-ci il avqustun 9-da imzalanan xüsusi sənədlə 1 avqust Azərbaycan əlifbası

və Azərbaycan dili günü kimi təsis edimişdir.

–2002-ci il sentyabr ayının 30-dan 3 fəsil 20 maddədən ibarət «Azərbaycanda Dövlət dili haqqında» Qanun qüvvəyə minmişdir;

– 2003-cü il yanvarın 2-də isə Qanunun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə «Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında» Prezident fərmanı imzalanmışdır;

– Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında»sərəncam verilmişdir;

– «Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında» 2004-cü il 13 yanvar tarixli Prezident sərəncamı;

– «Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydaları» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 5 avqust tarixli 1082 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir;

– . . . Prezident İlham Əliyev «Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında»

30 dekabr 2007-ci il tarixli sərəncamı imzalanmışdır.

Bu siyasi qərarların içərisində «Azərbaycanda Dövlət dili haqqında» Qanunun qəbulundan sonrakı dövrü Azərbaycan dilinin ana dilimizin əsl çiçəklənmə və inkişaf dövrü hesab etmək daha düzgün qənaət olar. Belə demək mümkünsə, məhz bu qanunun qəbulundan sonra Ana dilimizin şərəfinə ölkəmizin böyük şəhərlərindən birində abidə ucaldıldı. XX əsrin sonlarında Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dili ulu öndər Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri sayəsində xalqın milli mənəvi sərvətinə çevrilmiş, XXI yüzillikdə Prezident İlham Əliyevin siyasəti, ana dilinə doğma münasibəti nəticəsində özünün kamillik dövrünü yaşamaqdadır.

Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, siyasi-hüquqi haqqının bərpa olunması istiqamətində atılmış vacib addımlardan biri 18 iyun 2001-ci ildə «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanın imzalanması olmuşdur. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolları, habelə müstəqil dövlətçilik atributu kimi rolu və funksiyası göstərilmiş, on il ərzində tətbiqi vəziyyəti hərtərəfli nəzərdən keçiril-

mişdir. Eyni zamanda, problem və nöqsanlar müəyyənləşdirilərək onların aradan qaldırılması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmiş və qəti olaraq 2001-ci il avqust ayının 1-dən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərara alınmışdır.

Prezident sərəncamında qeyd olunur ki, müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açmış və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etmişdir. Bu amil isə dil haqqında müvafiq qanunun, eləcə də digər normativ aktların qəbul olunmasını sürətləndirmişdir.

Bu mənada sənəddə on ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayından bütövlükdə təmin edilmişdir. Yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm hadisə olduğu nəzərdə tutularaq hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilməsi Prezident tərəfindən qərara alınmışdır.

Heydər Əliyev fəxarətlə deyirdi: «Bilirsiniz ki, mən son vaxtlar Azərbaycanın dövlət dili, ana dili, Azərbaycan dili haqqında bir çox fərmanlar vermişəm. Azərbaycanın latın əlifbasına, latın qrafikasına keçməsi haqqında fərman vermişəm. Bu, artıq avqust ayının 1-dən tətbiq olunubdur. Cox məmnunam ki, mən buna nail oldum. Çünki bəziləri etiraz edirdilər ki, qısa müddətdə buna nail olmaq olmaz. Amma oldu. Bütün dövlət orqanlarında, hakimiyyət orqanlarında, təkcə dövlət, hakimiyyət orqanlarında yox, təhsildə, səhiyyədə, biznes sahəsində, hər yerdə Azərbaycanın dövlət dili, ana dili, Azərbaycan dili hakim olmalıdır».

Tarixə nəzər yetirək. Əslində latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid hələ 1991-ci ildən nəzərdə tutulsa da, bu prosesi normal səviyyədə başa çatdırmağın mümkünsüzlüyü açıq-aşkar görünürdü. Ölkədə nəşriyyat-poliqrafiya işinin paralel olaraq latın və kiril əlifbaları ilə aparılması əhalinin çaşqınlığı və haqlı narazılığı ilə qarşılanır, kütləvi diskomfort yaradırdı. Bu problem eynilə mətbuat sahəsində də özünü açıq büruzə verir, qəzetlər yarı latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası, yarı kiril əlifbası ilə nəşr olunurdu.

Maarifçilik nöqtəyi-nəzərindən cəmiyyətə örnək və nümunə göstərməli olan mətbuat latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsində konyuktur maraqları daha çox əks etdirir, hətta oxucu auditoriyasının daralacağını bəhanə gətirən bəzi qəzetlər bu prosesi ciddi şəkildə əngəlləməyə çalışırdılar. Xüsusilə də qərəzli müxalifət mətbuatında belə cəfəng iddialar səslənirdi ki, guya Azərbaycan xalqı hələ əlifba dəyişikliyinə hazır deyil, bu prosesi zamanın öhdəsinə buraxmaq lazımdır. Amma əslində ətrafda qaldırılan bu süni ajiotaj «daldan atılan daşa» bənzəyir, xalqın ümumi rəyini, istək və arzularını əks etdirmirdi. Tarixi təcrübədən məlumdur ki, hər hansı əlifbaya könüllü keçidi təmin etmək heç də mümkün olmur və son zərurətdə bu prosesi inzibati üsullarla həyata keçirmək lazım gəlir. Sonrakı proseslər Azərbaycan xalqının da bu əlifba dəyişikliyinə psixoloji və intellektual cəhətdən hazır olduğunu təsdiqləməklə yanaşı, ümummilli lider Heydər Əliyevin milli mənafelərə tam cavab verən müdrik qərar qəbul etdiyini göstərdi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa-sından bir neçə il sonra 1995-ci ildə ilk yeni Konstitusiyamızın qəbulu ərəfəsində cəmiyyət-

də ən böyük mübahisələr yenə də dövlət dilinin necə adlandırılması məsələsi ətrafında idi. Yalançı millətçilik mərəzinə tutulmuş bəzi qüvvələr Azərbaycanın dövlət dilinin türk dili adlandırılmasına çalışır, amma bunun çoxluq tərəfindən qəbul olunan elmi izahını verə bilmirdilər. İctimaiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, dilçi alim və ziyalıların, müvafiq qurumların nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən genişmiqyaslı müzakirələr, diskussiyalar, nəhayət, yekdil qərarın qəbulu ilə nəticələndi. Xalqımız 12 noyabr 1995-ci ildə referendum yolu ilə öz prinsipial mövqeyini nümayiş etdirərək, türk dili ailəsinin üzvü olan Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunmasına səs verdi. Bununla da bir zamanlar ana dilimizə qarşı edilmiş siyasi haqsızlıq, biganəlik aradan qaldırıldı, onun cəmiyyətdəki mövqeyi bərpa edildi.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dil məsələsinə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşırdı. Ona görə də qeyd edirdi ki, xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz. Məhz dilə dövlət səviyyəsində belə yanaşmanın nəticəsidir ki, «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» 9 avqust 2001-ci il tarixli prezident fər-

manı ilə xalqımızın əlamətdar bayramları sırasına biri də əlavə olunmuşdur.

Həmin fərmana əsasən, hər il avqust ayının 1-i respublikamızda Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi geniş qeyd olunur. Heydər Əliyev tərəfindən «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün qeyd edilməsi haqqında» bu prezident fərmanı dilimizin tətbiqi işinin daha mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə stimül vermiş, yaddaşımıza və milli-mənəvi dəyərlərimizə, ədəbi-mədəni irsimizə ehtiramı rəsmiləşdirmişdir. Eyni zamanda əlifbamızın beynəlxalq aləmə daha yaxın olan latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid prosesini sürətləndirmişdir.

Millətlərin varlığının ifadəçisi hesab olunan ana dilinə münasibət məsələsi UNESKO-nun daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu diqqətin məntiqi nəticəsidir ki, həmin mötəbər qurum 21 fevralı Beynəlxalq Ana Dili Günü elan etmişdir. Dünyada qəbul olunmuş elmi-metodoloji fakt dır ki, ana dili həqiqətən hər bir xalqın müstəqilliyinin göstəricisi, mənəviyyatının güzgüsüdür. Xalqların müstəqil dövlətlərini yaratmağa başlaması indiki dövrdə ana dili bir sosioloji, həm də siyasi hadisə kimi zamanın ən ak-

tual və önəmli problemlərindən birinə çevrilmişdir. Müstəqillik əldə etmiş çoxmillətli ölkələrdə dövlət dilinin müəyyənləşdirilməsi prosesi də dil quruculuğu, xüsusən ana dili və dövlət dili probleminin nə qədər çətin və ağırlı olduğunu meydana çıxarmışdır.

Zamanında Heydər Əliyevin qətiyyəti, siyasi iradəsi və prinsipiallığı nəticəsində respublikamız həmin tarixdən etibarən tam şəkildə yeni əlifbaya - latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçdi. Bu, müəyyən mənada inzibati addım təsəvvürü yaratsa da, əslində ölkədəki gerçəklikdən doğan obyektiv zərurət idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, dillə bağlı dövlət siyasətinin bir böyük mərhələsi latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidlə səciyyələnir. Heydər Əliyev bu işi vaxtında və uğurla, həm də dövlətçilik ideyalarının gerçəkləşməsinin xronoloji ardıcılığı sırasında həyata keçirdi. Heydər Əliyev millətin, dilin tarixində əlifbanın mühümlüyünə diqqətlə yanaşaraq deyirdi ki, əgər bu gün latın qrafikalı əlifbaya keçməsək, sabah gec olacaq. Möhtərəm Heydər Əliyevin ana dilinin taleyi barədə təməl düşüncələrini şərtləndərən dil quruculuğundakı ideya istiqaməti bu gün də dünyanın yeni həyatına, müasir siyasi baxışlara

uyğun səviyyədə aparılmaqdadır.

Bundan sonrakı proses də eynilə latın əlifbasında kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi mərhələsi də formasına, məzmununa, texnologiyasına görə böyük millimənəvi məsələdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev haqlı olaraq deyirdi: «Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurları yüksək təqdirəlayiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur».

Böyük öndərin müstəqillik illərində imzaladığı «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi barədə» tarixi fərman, latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidlə bağlı reallaşdırdığı tədbirlər, nəhayət, onun xeyir-duası, himayəsi ilə hazırlanmış «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Qanun ana dilimizin müstəqil dövlətin, ümumən cəmiyyətin ali hüquqlu ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsini təmin etmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarının layiqli varisi

Prezident İlham Əliyevin ana dilinin dövlət dili kimi geniş, maneəsiz işləkliyi üçün göstərdiyi siyasi, milli iradə, nümunə, gördüyü məqsədyönlü işlər də Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəlməsinə və türk dilləri arasında mötəbər mövqe qazanmasına xidmət edir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan dilini müstəqil dövlətçiliyin əsaslarından biri olaraq qəbul etmiş, onun digər dillər arasında yaşaması və daha da təkmilləşməsi sahəsində konseptual ideyalar irəli sürmüşdür. Bu istiqamətdə atılmış vacib addımlardan biri də ulu öndərin 2002-ci ildə imzaladığı «Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunudur.

Belə bir qanunun qəbulu Heydər Əliyev tərəfindən dövlətin milli dil, milli kimlik siyasətinin uğurla və dolğun aparılmasının nəticəsi olaraq ictimai xarakter daşıyır və bununla yanaşı, həm də ana dilinə dövlət dili statusu qazandırmışdır. Ölkə həyatında dilin tarixi, müasir vəziyyəti və onun hüquqlarının etibarlı şəkildə müdafiə olunması, hüdudlarının genişlənməsi məsələləri daim gündəmdə qalmaqla, böyük dövləti əhəmiyyət daşımışdır.

Müstəqil dövlətçiliyimizin banisi Heydər

Əliyevin ana dilimizin inkişafına dair konseptual xüsusiyyət kəsb edən zəruri aspektləri və örnəkləri bir sistem halına salması məharəti müxtəlif ziddiyyətli məqamlarda dillə bağlı meydana çıxan problemlərin operativ həllinə öz güclü təsirini göstərmişdir. Milli, demokratik dövlət quruculuğu prosesində, dünyaya inteqrasiya zamanında yürüdülməyən dil siyasəti etnik-mədəni mövcudluğumuzun kontekstində, milli dil təfəkkürümüzün yüksəlməsində xeyli dərəcədə mühüm rol oynamışdır. Hələ Ulu Öndər müstəqil dövlətimizin yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 5 noyabr 1995-ci ildə keçirilən iclasında müzakirələrin məntiqi nəticəsi kimi dövlət dilimizin adı barədə öz qəti fikrini belə bildirmişdir: «**Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyik ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış, özünəməxsus adını götürüb və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən, həm fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən, həm Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqtəyi-nəzərindən, ölkəmizin bu günü və gələcəyi nöqtəyi-nəzərindən düz deyil.**

Və Heydər Əliyev Konstitusiyanın qəbulu

ərəfəsində Azərbaycan dili ilə bağlı bütün mülahizələrində, şəxsi təşəbbüslə keçirdiyi çoxsaylı müzakirələrdə birmənalı şəkildə, əsaslı surətdə sübuta yetirdi ki, xalqın, millətin dilinin müstəqilliyi dövlət müstəqilliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mənəvi zənginliyini qorumağın vacibliyini çıxışlarında hər zaman vurğulayır, dövlət idarəçiliyində bu zəruri şərtə əməl etməyin vacibliyini önə çəkirdi. Həmçinin qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən olduğundan, müasir dövrün ən müxtəlif ictimai-siyasi, elmi-mədəni, fəlsəfi-intellektual məzmun və hadisələri, informativ mənzərəsi bu dildə çevik şəkildə, səlistliklə əksini tapa bilir. Dilimizin gözəlliyi, rəvanlığı, obrazlılığı və ən dərin mətləbləri ifadə etmək imkanları, hətta əcnəbilər tərəfindən də dəfələrlə qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan dili minillər, yüzillər boyu xalqımızın varlığını yaşatmış əvəzsiz hadisədir. Hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, dinini, milli adət-ənənələrini unutmamalı, onları təbliğ etməlidir. Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, peşəkar

natiq olan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hər çıxışında dilimizin zənginlikləri aşkara çıxır, orfoepiya qaydalarına heyrətamiz dərəcədə əməl olunurdu.

Şübhəsiz, dil haqqında qanunun özündə bu, həm də dərin siyasi-ideoloji, mənəvi-psixoloji çalarları ehtiva edir, xalqda tarixən formalaşmış dövlətçilik atributlarına dərin hörmət hissənin aşılmasına, milli özünüdərkini gücləndirilməsinə, habelə birliyə və həmrəyliyə xidmət edir. Bu qanunun qəbulu ilə zaman-zaman xalqımızın taleyində baş vermiş tarixi ədalətsizlik aradan qaldırıldı, respublikamızda latın qrafikalı əlifbaya keçid reallaşdı, habelə Azərbaycanın dövlət dili haqqında qanunu dünya xalqlarının ümumi qanun sisteminə qoşuldu.

Bu akt Heydər Əliyevin 1969-cü ildən başladığı milli dil siyasətinin, habelə 1993-cü ildə əsasını qoyduğu milli dövlətçilik siyasətinin məntiqi davamı və qanunauyğun nəticəsi idi. Heydər Əliyev hələ sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi dövrdə dilimizin inkişafına çalışır, onun unudurulmasına yönəlmiş bədnam siyasətə etirazını ifadə edirdi. Məhz onun qətiyyətli və prinsipial mövqeyi nəticəsində keçmiş Azərbaycan SSR-in 1978-ci ildə qəbul edilmiş yeni

Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur. O zamankı realıqda belə bir qərarın qəbulu xalqımız üçün kifayət qədər ciddi siyasi və millimənəvi mahiyyət kəsb edirdi.

Ulu öndər siyasi məzmunlu qərarlarla ana dilinin inkişafını təmin etməklə yanaşı, cəmiyyətin bütün imkanlarını bu işə səfərbər edirdi. Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə məsələni məhz bu şəkildə qoymuşdu: hər şeydən əvvəl ana dilinin ən müxtəlif funksional-üslubi sferalarda inkişafına şərait yaradılmalı, onun tədrisi yaxşılaşdırılmalı, elmi qrammatikasının yaradılması sahəsində tədqiqatlar genişləndirilməlidir. Çünki ana dili hər xalqın milli varlığının əsas şərtidir.

“Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində 2002-ci ilin may ayında fəsil-fəsil geniş müzakirə edilmişdir. Millət vəkilləri, mütəxəssislər layihənin təkmil variantı gətirilməsi üzərində həm müzakirələr zamanı, həm də komissiya iclaslarında gərgin iş aparmış, bu məsələyə milli təəssübkeşlik mövqeyindən yanaşmışlar. Olduqca faydalı keçən müzakirələrdə deputatlardan A.Rzayev, N. Cə-

fərov, Z.Əsgərov, K.Kərimov, Ə.Əlizadə, A.Mollazadə, M.Səfərli və digərləri maraqlı fikir və mülahizələrini bildirmiş, layihə ətrafında təkliflərlə çıxış etmişlər.

Deputatların, alim və mütəxəssislərin təklif və iradları əsasında daha da təkmilləşən qanun ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 30 sentyabr 2002-ci il tarixdə imzalanmış və «Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu adı ilə qüvvəyə minmişdir.

Qanunun ana istiqaməti budur ki, bu qanunvericilik aktı ilə Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Və Azərbaycan dili Konstitusiyaya uyğun olaraq bu qanunla öz hüquqi statusunu nizamlayır.

Bu qanunun hər bir maddəsi xalqın bu gününə və sabahına qayğı ilə aşılanaşdır. Qanunun əsas maddələrində dövlətin ana dilinə qayğısı və dilin qorunması sahəsindəki vəzifələ-

rindən geniş bəhs edilir. Bundan başqa, orfoqrafiya və orfoepiya normalarının, yazı dilini təsbit edən orfoqrafiya lüğətinin 5 ildə bir dəfə nəşr olunması və bu işin Dövlət Dil Komissiyası tərəfindən həyata keçirilməsi göstərilir. Qanunda normalar ilə də əlaqədar xüsusi maddə vardır. Norma isə dilin əsas kateqoriyalarındandır. Müasir ədəbi dilin norması dil ənənəsi ilə bağlı olduğu üçün bu dildə yazan hər kəs norma çərçivəsini gözləməlidir. Qanunda deyilir: «İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları mövcuddur». Bu dövlətin münasibəti, dilimizi sevmək, onun saflığını qorumaq artıq vətəndaş məsuliyyətidir.

İndi isə Qanuna təfərrüatı ilə nəzər yetirək.

Qanun üç fəsil, 20 maddədən ibarətdir. Dövlət dilinin hüquqi statusu və dövlət dili haqqında qanunvericilik məsələlərinə dair “Ümumi müddəalar” adlanan I fəsildə birmənalı olaraq qeyd olunur ki, dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respubli-

kası vətəndaşının borcudur:

– *dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir;*

– *Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir;*

– *Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu Qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır;*

– *dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir;*

– *Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərtilə aparıla bilər.*

Eyni zamanda vurğulanır ki, dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri isə belə müəyyən olunur:

– *Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;*

– *dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlənməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;*

– *dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;*

– *dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;*

– *dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;*

– *xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların*

Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi.

Qanunun II fəslə dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı problemlərinə həsr edilmişdir.

Burada əsasən dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi və təhsil sahəsində dillə bağlı vəzifələr əksini tapmışdır:

– dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

Bununla belə maddənin tələblərinin Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirə şamil olunmadığı bəyan edilir:

– dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi sahəsində isə respublikamızda təhsilin dövlət dilində aparılması;

– ölkə ərazisində başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilməsi və belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisinin məcburi olması;

– ali və orta peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməsi vacibliyi təsbit edilmişdir.

Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi məsələsi də qanunda həllini tapmışdır. Belə ki, *mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən, dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməli və səlis danışmaq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.*

Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olması birmənalı olaraq vurgulanmışdır.

Qanunda dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi məsələsi də ayrıca maddə olaraq götürülmüş, xidmət sahələrində, eləcə də reklam və elanlarda Azərbaycan dilinin tətbiqində vacib məqamların gözlənilməsi bir qayda olaraq belə əks olunmuşdur:

– *Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənilir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri*

hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarada, plakatlarda və sair) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər, lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

Həmçinin bu maddə uyğun bəndlərdə belə izah olunmuşdur:

– . Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməli, ölkədə istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalı;

- Respublikamıza idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları barədə izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Səkkizinci maddə dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsinə həsr olunmuşdur:

– Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq

qanunvericiliklə tənzimlənir.

İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə edilməsinə aid 9-cu maddədə «Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq göstərilir ki, *Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin - şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir.*

Eyni zamanda bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adlarının dövlət dili ilə yanaşı xarici dillərdə də yazıla bilməsinə imkan verilir. Ancaq belə olan halda inzibati ərazi vahidinin adının əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməsi şərt olaraq qoyulmuşdur.

Coğrafi obyektlərin adlarında dövlət dilinin işlədilməsi (10-cu maddə) iki bənddən ibarətdir. Burada coğrafi adların dövlət dilində və xarici dillərdə yazılması norması müəyyən edilmişdir:

– *Azərbaycan Respublikasında coğrafi obyektlərin adlarının dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən mü-*

əyyənləşdirilir;

– Azərbaycanın coğrafi adlarının xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səslənməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Dövlət dilinin hüquq - mühafizə orqanlarında, Silahlı Qüvvələrdə, notariat fəaliyyətində, məhkəmə icraatında və inzibati xətlər üzrə icraatda işlənməsi qaydası 11-ci maddə və onun 6 bəndi ilə tənzimlənir:

– Azərbaycan Respublikasının hüquq - mühafizə orqanlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlənir. Dövlət dilini bilməyən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçidən istifadə edə bilərlər;

– Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, sərhəd qoşunlarında və daxili qoşunlarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət dili işlənir;

– Azərbaycan Respublikasının notariat fəaliyyəti üzrə karguzarlıq dövlət dilində aparılır. «Notariat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edərsə, notarius im-

kan daxilində tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər;

– Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmələrdə cinayət mühakimə icraatı digər dillərdə aparıla bilər;

– Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatları digər dillərdə aparıla bilər;

– Azərbaycan Respublikasında inzibati xətlər üzrə icraat dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada inzibati xətlər üzrə icraat digər dillərdə aparıla bilər.

Qanunun 12-ci maddəsi dövlət dilinin beynəlxalq yazışmalarda işlənməsi barədə normaları əks etdirir və 3 bənddə təsbit edilmişdir.

Burada Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq yazışmalarının dövlət dilində aparılması,

belə yazışmaların zəruri hallarda dövlət dili ilə yanaşı, müvafiq xarici dillərdən birində də aparılmalı bilməsi bildirilir.

Eyni zamanda vurğulanır ki, Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri dövlət dilində də, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr isə müqavilə bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən dildə (dillərdə) tərtib olunmalıdır.

O da xüsusi olaraq göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (sazişlər və s.) və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar (protokollar və s.) dövlət dilində nəşr edilməlidir.

Qanunun 13-cü maddəsi dövlət dilinin normalarını iki bənddə belə müəyyənləşdirir:

– *Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər;*

– *Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq, yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.*

“Dövlət dilinin əlifbası” adlanan 14-cü maddədə Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin

əlifbası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır, cümləsi ilə konkret təsbit olunmuşdur.

Maddə 15 dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsinə aiddir və 3 bənddən ibarətdir:

– *Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir;*

– *Azərbaycan Respublikasında dövlət dilində nəşr olunan çap məhsulları latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında buraxılmalıdır;*

– *Azərbaycan yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm rol oynamış ərəb və kiril əlifbalarından xüsusi hallarda (lüğətlərdə, elmi nəşrlərdə ədəbiyyat göstəricisi və s.) istifadə edilə bilər.*

Maddə 16 dövlət dilinin vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən rəsmi və vahid nümunəli sənədlərdə işlədilməsi qaydalarıdır və burada qeyd edilir ki, *Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının doğum və nikah haqqında şəhadətnamələri, şəxsiyyət vəsiqəsi, əmək kitabçası, hərbi bilet və yalnız ölkə daxilində etibarlı sayılan digər rəsmi və vahid nümunəli sənədlər dövlət dilində tərtib edilir.*

Bu maddənin ikinci bəndində isə yazılmışdır ki, *Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pasport və təhsil haqqında sənədləri, zəruri hallarda*

digər sənədləri dövlət dili ilə yanaşı xarici dillərdə də tərtib edilir.

Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adında işlədilməsi qanunun 17-ci maddəsində bu şəkildə verilmişdir:

– Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzarlıqla bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur.

Qanunun növbəti maddəsində dövlət dilinin qorunması və inkişafı məsələsi iki bəndi özündə ehtiva edir:

–Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək, onun tarixən müəyyənlanmış hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd etmək qadağandır.

–Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bütün kütləvi informasiya vasitələri (mət-

buat, televiziya, radio və s.), kitab nəşri və digər nəşriyyat işi ilə məşğul olan qurumlar Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər.

Sonuncu - III fəsil yekun müddəaları adlanır və Qanunun pozulmasına görə məsuliyyəti sənədin qüvvəyə minməsi zamanını göstərir. Eyni zamanda bu qanunun qüvvəyə minməsi ilə bir vaxtda Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli 413 nömrəli Qanununun qüvvədən düşmüş hesab edilməsini bildirən bənd də yekun müddəalara daxil edilmişdir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək yerinə düşər ki, əbədiyaşar liderimizin 30 sentyabr 2002-ci il tarixdə imzaladığı «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Qanun bu gün ölkə ərazisində maneəsiz həyata keçirilməklə yanaşı, tələblərin uyğun olaraq dilimizin eyni zamanda getdikcə elmi cəhətdən inkişaf etməsini və zənginləşməsini təmin etməkdədir.

Professor Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında» Qanun ana dilimizin müstəqil dövlətin ali hüquqlu ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsini təmin etmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarının layiqli varisi Prezident İlham Əliyevin ana di-

linin dövlət dili kimi geniş, maneəsiz işləkliyi üçün göstərdiyi nümunə, gördüyü məqsədyönlü işlər də Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəlməsinə və mötəbər mövqə qazanmasına xidmət edir».

Xalqımızın milli sərvəti olan ana dilimizin inkişafına yönəlmiş qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi, bu tədbirlərin cəmiyyət tərəfindən dəstəklənməsi haqlı olaraq ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük tarixi xidmətlərindən sayılır. Həmin qayğı və diqqət Heydər Əliyevin prezidentlik fəaliyyəti dövründə özünü daha qabarıq göstərdi və sonradan Prezident İlham Əliyev tərəfindən də bu istiqamətdə həyati əhəmiyyətli addımlar atıldı.

Millətin arzusuna cavab verən qanunun imzalanması ilə ana dilimizin doğma adı bərpa olunmaqla, "Azərbaycan dili" ifadəsi öz halal haqqına sahib olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın dahi söz ustalarının, görkəmli şair və yazıçıların, incəsənət xadimlərinin yubileylərinin dövlət səviyyəsində keçirilməsi də məhz xalqımızın dilinin, millimədəni, mənəvi irsinin qorunmasında, təbliğində və inkişafında çox böyük rol oynamışdır.

Bundan sonra «Azərbaycan dilinin işlənməsi

və qorunması haqqında" qanunda da Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi, qorunması məsələsi qərar olaraq irəli sürülmüş, buna qarşı çıxanların isə məsuliyyətə cəlb olunması və cəzalandırılması öz əksini tapmışdır. Təəssüf ki, bəzi hallarda bəzi kütləvi informasiya vasitələri, reklam agentlikləri, radio verilişlərinin aparıcıları, xüsusilə də bəzi televiziya kanallarının idman şərhçiləri ana dilimizin işlənməsi və qorunması ilə əlaqədar imzalanmış fərmanlara, habelə qanunlara əhəmiyyət vermir, dilimizin saflığına xələl gətirirlər.

Bu gün Bakı şəhərində elə küçələr var ki, oradan keçərkən özünü hansısa xarici ölkələrin birində hiss edirsən. Çünki mağazaların, yeməkhanaların, çilçirəyə qər q olmuş gecə barlarının, restoranların qarşısından asılmış reklam lövhələri xarici dillərdə yazılmış və burada milliliyimizi əks etdirən əlamətlərdən əsərəlamət belə yoxdur. Bu obyektlərin sahibləri bəlkə də xarici ölkə vətəndaşlarıdır. Lakin onlar Azərbaycanın qayda-qanunlarına, o cümlədən «Azərbaycanda Dövlət dili haqqında» Qanunun tələblərinə riayət etməli, Azərbaycan dilinə hörmətlə yanaşmalı, fəaliyyətlərini Konstitusiyanın müddələrinə uyğunlaşdırmalıdır.

Heydər Əliyevin bu müdrik kəlamı hər bir azərbaycanlıya örnək olmalıdır: *“Mən hər bir dilə öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm, amma hesab edirəm ki, öz dilimizlə - Azərbaycan dili ilə hər birimiz fəxr edə bilərik. Çünki bu, zəngin dildir, artıq dünyada tanınıb, dilimizin adı tanınıb”*.

İndiki dövrdə Prezident İlham Əliyevin söyləri ilə Azərbaycan dili dövlət dili statusunda yalnız azərbaycanlılara deyil, ölkəmizdə yaşayan bütün xalqlara eyni dərəcədə şərəflə xidmət edir. Bu münasibət milli-mənəvi dəyərlərimizin, ədəbiyyatımızın qorunması və inkişafı baxımından yeni bir mərhələni təşkil edir.

Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyev kimi, onun siyasi varisi İlham Əliyev də Azərbaycan dili barəsində dünya miqyasında düşünür. Dövlətimizin siyasəti nəticəsində müxtəlif səbəblərdən dünyanın bir çox ölkəsinə səpələnmiş soydaşlarımız azərbaycançılıq ideyasına sadıq qalaraq zəngin dilimizi, adət-ənənələrimizi və milli-mənəvi dəyərlərimizi yaşatmaqdadırlar. Xarici ölkələrdəki diasporalarımızın Azərbaycan dilində müstəqil qəzet və jurnal buraxmaları, öz daxili imkanları hesabına doğma dilimizdə onlarca tədris müəssisəsi yaratmaları bu tədris ocaqlarında azərbaycanlı gənclə-

rin dilimizin incəliklərini öyrənmələri, həmin ölkələrin radio və televiziya kanallarında ana dilimizdə verilişlər üçün imkanlar və bu istiqamətdə həyata keçirilən digər tədbirlər, bütövlükdə Azərbaycan dilinin inkişafına və tətbiqinə yönəlmişdir. Bütün bunlar müstəqil Azərbaycanın dünya birliyində demokratik imcinin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Azərbaycanlılar dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayırlar və vətəndən kənarında bəzi hallarda öz dillərindən məişət səviyyəsində istifadə edirdilər. Amma dövlətimizin səyi ilə azərbaycanlıların inteqrasiyası, ümumən türklərin inteqrasiyası nəticə etibarilə Azərbaycan dilinin daha böyük inkişafına səbəb olmuş və Azərbaycan dilinin dünyadakı mövqeyini yüksək səviyyədə təmin etməkdədir. Professor N.Cəfərovun təbirincə, bu dil daşıyıcılarının kəmiyyətə çoxluğu, onların əhatəsində olub qohum dildə danışan xalqların çoxluğu sayəsində dilin münbit sosial-siyasi, həm də münbit intellektual zəmində inkişafına gətirib çıxaracaq. Çoxluq bu baxımdan yalnız kəmiyyət hadisəsi deyil, eyni zamanda dilə münasibətdə çox ciddi keyfiyyət hadisəsidir.

Əbədiyaşar rəhbərimiz Heydər Əliyevin *«Nə yaxşı ki, Azərbaycan dili bütün tələblərə cavab*

verir. Daha doğrusu, onun böyük potensialı buna imkan verir və o, artıq dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur» deyimi doğma ana dilimizin hərtərəfli və zəngin xüsusiyyətlərə malik olmasını sübuta yetirir.

Dövlət tədbirləri arasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında»kı sərəncamı da xüsuslə, böyük əhəmiyyətə malikdir. Şübhə yoxdur ki, ölkədə əlifba ilə bağlı problemləri həll etmək istiqamətində həyata keçirilən irimiqyaslı işlərin təməlinə də elə bu sənəd durur.

Professor Nizami Cəfərov göstərir ki, kütləvi nəşrlərin latın qrafikasında həyata keçirilməsi ilə bağlı Prezident İlham Əliyevin sərəncamı Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət, mənəviyyət, dil, ədəbiyyat sahəsindəki müasir siyasətini ifadə edir və möhkəm əsaslara malikdir. Ona görə də bu mərhələnin gerçəkləşməsində heç bir problem yoxdur. Bu sahədə artıq xeyli təcrübə qazanılıb. Bir sıra görkəmli sənətkarların əsərləri latın əlifbasında nəşr olunub. Və belə əsərlərin tirajları getdikcə artır, cəmiyyətin mənəvi təlabatını ödəyəcək səviyyəyə çatdırılır. Dövləti-

miz öz siyasətini milləti mənəvi-mədəni baxımdan yüksəltmək və dünya azərbaycanlıları miqyasında təşkil etmək üçün heç bir hüdud müəyyənləşdirmir.

Müasir dövlətimizin qurucusu Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı Azərbaycana ata evi kimi baxmalıdır. Ata evi funksiyasını yerinə yetirmək işində Azərbaycan ədəbiyyatının, azərbaycanlı düşüncəsinin ən əsas əsərlərinin latın qrafikasında yenidən nəşr edilməsi, dilimizin inkişafı indi Prezident İlham Əliyev siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Sərəncama əlavə olunan xüsusi siyahıdakı əsərlərin nəşrinin həyata keçirilməsi işi isə Azərbaycanın mədəni-mənəvi həyatında bir intibah olacaqdır. Bu iş indi ideoloji, həm də milli məzmunu daşıyır. Burada hansısa konkret ideyanın təbliğindən, siyasi ideoloji məqsəd daha çox xalqın ümumi inkişafı, mənəvi zənginləşməsi məqamı vardır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, indiki zamanda ölkədə fəaliyyət göstərən 12 mindən artıq kitabxananın kitab fondlarının zənginləşməsində cənab İlham Əliyevin «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata ke-

çirilməsi haqqında» çox önəmli sərəncamının xüsusi təsiri vardır. Bu sərəncama görə artıq 450 adda kitab hər biri 25 min nüsxə tirajla və ümumilikdə 10 milyon nüsxədən artıq olmaqla çap edilərək, ölkə Prezidentinin hədiyyəsi kimi, təmənnasız olaraq kitabxanalara göndərilmişdir ki, bu gün onlar ölkə kitabxanalarının latın qrafikası ilə çap olunmuş kitab fondunun əsas özəyini təşkil edir. Prezidentin sonrakı sərəncamları ilə nəşrə başlanılan 150 cildlik «Dünya ədəbiyyatı kitabxanası», 100 cildlik «Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası», 100 cildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası» seriyasından olan kitablar respublika kitabxana şəbəkəsinin latın qrafikalı ədəbiyyat fondunun tam şəkildə formalaşması ilə nəticələncəkdir. Ölkə Prezidenti tərəfindən həyata keçirilən bu məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində artıq kitabxanaların ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində itirdikləri oxucuların yenidən qayıdışı bərpa olunmuşdur. Və belə düşünməyə əsas vardır ki, Azərbaycanda insanı dünyanı öz doğma dilində tanıması üçün bütün imkanlar mövcuddur.

Bu mənada, dilimizin konstitusion, mənəvi, ideoloji mövqeyinin həyatımızın bütün sahələrində möhkəmlənməsi və bərpası vəzifəsi Azər-

baycanın İlham Əliyevlə başlanan yeni dövründə yeni bir vüsətlə həyata keçirilir. Bu xüsusda Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan dili, elmi, ədəbi, mədəni həyatında mühüm hadisə kimi qiymətləndirilən 2004-cü il 13 yanvar tarixli «Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında» və «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamlarının tarixi, ictimai-siyasi və milli-mənəvi sanbalı böyükdür.

Bütün sahələrdə, o cümlədən dil, mədəniyyət istiqamətində görülən işlər bir daha sübut edir ki, Prezident İlham Əliyev ölkəni irəli aparmaq, inkişaf etdirmək və onu təkcə Cənubi Qafqaz regionunda deyil, bütün türk dünyasında nüfuz sahibi etmək iqtidarındadır. Prezidentin elmimizin, ədəbiyyatımızın və dilimizin yüksəlişi yolunda atdığı addımlar kifayət qədər böyük, təqdirəlayiqdir. Cəmiyyətin böyük hissəsinin, həmçinin intellekt zümrənin mülahizələrində bildirildiyi kimi, prezidentin milli, mənəvi və dövlətçilik baxımından çox əhəmiyyətli olan «Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında» və «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında»

sərəncamları zamanında verilmiş qərarlardır.

Bu mənada hesab etmək daha düzgün olar ki, Milli Ensiklopediyanın, eləcə də Azərbaycanın qiymətli ədəbi, mədəni, elmi nümunələrinin latın qrafikasında yenidən kütləvi şəkildə nəşr olunması ideyası milli, eyni zamanda bəşəri ideyadır. Dövlətimizin başçısının ölkəmizin gələcək həyatı, yeni nəsillərin mənəvi xəzinəmizin dəyərləri - ənənələri üzərində maariflənməsi və yetişməsi üçün əvəzsiz xəzinədir.

Əsası ümummillə liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş milli-mənəvi siyasət hazırda ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən yeni dinamika ilə daha da irəli aparılır. Yəni həqiqətdə belədir ki, bu milli-mənəvi siyasət tam doğruluğu ilə prezidentimizin «Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında» və «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» sənədlərdə təzahür etmişdir. Bunlar öz ictimai-tarixi, ideoloji əhəmiyyətinə görə kifayət qədər uğurlu sənədlər kimi tarixə düşmüşdür. Sənədlərə uyğun olaraq Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin nəşri davam etdirilir. Heç şübhəsiz, Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının, elmimizin və mədəniyyətimizin, ədəbiyya-

tımızın ən dəyərli nümunələrinin latın qrafikasında nəşrləri Prezident İlham Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizə, dilimizin, ədəbiyyatımızın, elmimizin və mədəniyyətimizin inkişafına böyük nəzər yetirdiyini, bu məsələdə nə qədər həssas olduğunu göstərir.

Prezident İlham Əliyev müasir dünyada gədən qloballaşma ilə bir arada milli xüsusiyyətlərimizin saxlanılmasında ana dili və ədəbiyyatımızın başlıca amillərdən olduğunu daim diqqət önünə çəkərək demişdir ki, bizi millət kimi qoruyub saxlayan məhz dilimiz, ədəbiyyatımız, tariximiz, ənənələrimizdir.

Və danılmaz həqiqətdir ki, Azərbaycanın müstəqillik illərində Heydər Əliyev, sonradan isə Prezident İlham Əliyev ana dilinə münasibətini, televiziya və informasiya texnologiyaları da daxil olmaqla, həyatımızın bütün sahələrində Azərbaycan dilinin mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə dair xüsusi fərmanlarda və tədbirlərdə son dərəcə aydın ifadə edərək, eyni zamanda öz çıxışlarında da bu mövzuya dəfələrlə müraciət etmişdir.

Heydər Əliyevin belə bir fikrini xatırlamaq yerinə düşər: «*Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-*

ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində ədəbiyyat da olmaz. Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı bir-birinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, həm də azərbaycançılıq məsələsidir».

Müstəqil dövlətçiliyimizin banisi Heydər Əliyevin ana dilimizin inkişafına dair konseptual xüsusiyyət kəsb edən zəruri aspektləri və örnəkləri bir sistem halına salması müxtəlif ziddiyyətli məqamlarda dillə bağlı meydana çıxan problemlərin operativ həllinə öz güclü təsirini göstərmişdir. Milli, demokratik dövlət quruculuğu prosesində yürüdülmən dil siyasəti etnik-mədəni mövcudluğumuzun kontekstində, milli dil tərəkürümüzün yüksəlməsində xeyli dərəcədə mühüm rol oynamışdır.

Heydər Əliyev dilin inkişafı və zənginləşməsi istiqamətində yazıçıların, elm xadimlərinin xidmətlərini heç vaxt unutmur, əksinə onların yaratdığı nümunələrin faydasını həmişə çıxışların-

da səsləndirmişdir: «Bilirsiniz, hər bir millətin dili onun üçün çox əzizdir. Bizim üçün Azərbaycan dili, ana dilimiz həddindən artıq əzizdir. Çünki çox illər ana dilimiz, Azərbaycan dili həyatımızda geniş yer ala bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq, hər bir azərbaycanlı dilin qorunub saxlanmasında az da olsa, çox da olsa, öz xidmətini göstərmişdir. Xüsusən, bizim yazıçılarımız, ədəbiyyatçılarımız, şairlərimiz o ağır dövrdə Azərbaycan dilinin yaşamasında böyük xidmətlər göstərmişlər».

İndi böyük iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, Azərbaycan dili XX əsrdə böyük inkişaf yolu keçmiş, daha da zənginləşmişdir. Və dilimiz bütün fikirləri ifadə etmək üçün kifayət qədər böyük söz ehtiyatına malikdir.

Və o da təqdirəlayiq, həm də təbii haldır ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev də dövlət atributlarına, habelə Azərbaycan dilinə, əlifbasına, mədəniyyətinə, incəsənətinə, tarixən formalaşmış milli adət-ənənələrinə böyük ehtiramla yanaşır. Respublika miqyasında təhsil müəssisələrində dil tədrisi məsələlərinə də keyfiyyət baxımından eyni dərəcədə əhəmiyyət verilir, bu sahədə dövlətimizin

qayğısı daim hiss olunur.

Qeyd edək ki, Prezident İlham Əliyev 2003-cü ildə Prezident kimi səlahiyyətlərinin icrasına başladığı ilk aylarda bir sıra dünya klassiklərinin, habelə Azərbaycan xalqının tanınmış yazıçı, şair və publisistlərinin əsərlərinin latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşrini nəzərdə tutan sərəncam imzalamaqla dövlət başçısının dilə münasibətinin dövlət səviyyəsində olduğunu göstərirdi. Bu münasibət Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan dilinə, əlifbasına, habelə ədəbiyyatına, bir sözlə, zəngin milli irsinə necə böyük sayğı ilə yanaşmasının əyani təzahürü idi.

Bundan başqa, Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının hazırlanması ilə bağlı xüsusi müşavirəni xatırlamaq vacibdir. Müşavirədə cənab İlham Əliyev bu məsələyə son dərəcə ciddi yanaşmağı ilə hər kəsə bu ciddiyəti tövsiyə etdi, lazımı tapşırıq və göstərişlərini verdi. Təsadüfi deyil ki, məhz Heydər Əliyev ideyaları və Prezident İlham Əliyevin güclü milli təəssübkeşliyi ilə dilə bağlı əsas vəzifələr qısa bir müddətdə çox böyük əzmlə həyata keçirilmiş və rəsmi dövlət dilinin inkişaf etdirilməsi işi də dövlətçiliyin atributlarından biri kimi bərqərar olmuşdur. Sonrakı illərdə bu iş Prezident İlham Əliyev tərə-

findən yeni bir vüsətlə davam etdirildi və nəticə etibarilə bu sahədə əldə edilmiş nailiyyətlər dövlət dili ilə dövlətçilik təfəkkürünün daha sıx birliyi halına gəlmişdir.

Bu gün dilimizin inkişafının əsas qarantı dövlətimizdir. Lakin dünya dilləri arasında həm tarixilik, həm də müasirlik baxımından olduqca önəmli yer tutan türk dili, o cümlədən onun ən çox inkişaf etmiş qollarından biri olan Azərbaycan dili də öz növbəsində dövlət müstəqilliyimizin mühüm amillərindən biri olaraq tanınmışdır.

Və hazırda Azərbaycan dilinin dövlət və cəmiyyət tərəfindən etibarlı müdafiəsi, gənc nəslin formalaşması üçün dilçilik elminin sistemli inkişafı ölkə rəhbərinin ana dili barədə Heydər Əliyevin siyasi-ideoloji xəttini uğurla davam etdirməsinin bariz nümunəsidir.

Professor Nizami Cəfərov Azərbaycan dövlətinin milli sərvətlərindən, o cümlədən dilə münasibətinin özəlliklərindən bəhs edərkən belə bir düşüncəyə üstünlük verir və deyir ki, Azərbaycan dövlətinin çağdaş siyasətinin səviyyəsi sübut edir ki, o, maddi nemətləri mənəvi nemətlərə çevirməyə qadirdir. Maddi nemətlərin çoxluğunu təmin edib, mənəviyyatsız bir kütlə ye-

tişdirmək isə çox qüsurlu haldır. Heydər Əliyevin milli dövlət ideologiyasının əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, xalqı mənəvi cəhətdən ruhlandırır, dünyada millət olaraq qürurla yaşamağımıza ideoloji-mədəni baxımdan təminat yaradır.

Heç şübhəsiz, Azərbaycan mədəniyyəti inkişaf etdikcə, Azərbaycan dövləti güclənib möhkəmləndikcə Azərbaycan dili daha da zənginləşəcək, daha müasir, daha qlobal, daha analitik düşüncənin dilinə çevriləcəkdir. Çünki Azərbaycan dili böyük öndərin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, istedadlı, böyük potensiala malik xalqın dilidir: «Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünənə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır».

Və bu gün həqiqətən də belədir. Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olması, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsi təmin olunmuşdur. Dövlətimizin qayğısı sayəsində, eyni zamanda hansı qitədə, hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı o ölkənin dili ilə yanaşı, o ölkənin adət-ənənə-

lərindən də istifadə etməklə, o ölkənin şəraitinə uyğunlaşmaqla Azərbaycan dilini də yaşadır və inkişaf etdirir.

Bütün bəhs etdiyimiz bu məsələlər tam əminliklə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı naminə indiyə qədər həyata keçirilmiş dövlət siyasəti bundan sonra da davam etdiriləcək. Azərbaycan dili milli varlığımızın ifadəsi kimi dövlətimizin elm, ədəbiyyat, mədəniyyət siyasəti nəticəsində zənginliyini, saflığını daim saxlayacaq və nüfuzunu artıracadır.

Beləliklə, əminliklə demək olar ki, Heydər Əliyevin dil, ədəbiyyat, mədəniyyət siyasəti müstəqilliyin daha da möhkəmlənməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Çünki dil xalqın, dövlətin varlığının ifadəçisidir. Onu qoruyub saxlamaq, hüquqi status qazandırmaq isə yalnız fenomenal şəxsiyyətlərə müyəssər olur. Bu siyasi kurs indi də davam edir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dilimizin, milli elm və təhsilimizin inkişafı, problemlərinin həlli istiqamətində apardığı davamlı siyasət də məhz ulu öndərimizin formalaşdırdığı ənənələrin davamıdır.

Dövlət başçısı İlham Əliyev müasir qloballaşma dövrünün yeni geosiyasi reallıqlarından

irəli gələn tələblərə cavab verən siyasət yürüdür. Və bu siyasətin mahiyyətində insan hüquqları, milli kimlik məsələsi mahiyyət təşkil edir. Milli maraqları və milli-mənəvi dəyərləri ümumbəşəri sərvətlərlə uyğun şəkildə inkişaf etdirmək məharəti, siyasi prosesləri intellektual qiymətləndirmə Prezident İlham Əliyevin milli, siyasi təfəkkürünün mühüm keyfiyyətləridir. Və bu fəaliyyət müstəqil Azərbaycanı, azərbaycanlıları dili, mədəniyyəti, mənəvi-maddi sərvətləri ilə birlikdə dünyada tanıتماğa, böyük inkişafa yönəlmişdir.

Nəticə

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin siyasi-ideoloji fəaliyyətində dil siyasətinə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirilmişdir. Bu siyasət Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün inkişafı prosesində müəyyən olmuş, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır.

Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin formalaşması tarixi üç dövrdən ibarətdir.

1. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918-1920).*

2. *Azərbaycan SSR dövrü (1920-1991).*

3. *Azərbaycan Respublikası dövrü (1991-ci ildən sonra).*

Azərbaycanda dil siyasətinin yürüdülməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlayır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yandıqdan cəmi bir ay sonra türk dilini rəsmən dövlət dili elan etməsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müəyyən olmuş milli ideologiyanın birbaşa təsirinin nəticəsi idi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda dil quruculuğu prosesi genişlənməmişdir ki,

bu da mədəni quruculuğun tərkib hissəsi olmuşdur. Amma Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövənlərdə onun prinsipiallığı sayəsində 1978-ci ildə Konstitusiyanın 73-cü maddəsinə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə xüsusi bir maddə daxil edilmişdir.

Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə dövlətimizin dil siyasəti 1993-ci ildən sonra xüsusi keyfiyyət qazanmışdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq referendumu əsasında qəbul olunmuş ilk Konstitusiyasının 21-ci maddəsində təsbit olunmuşdur ki, «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir».

1995-ci ildən etibarən, yəni müstəqil dövlətimizin Konstitusiyası qəbul olunduqdan sonrakı dövrlərdə dil quruculuğunun intensivliyi çox mühüm qərar və sənədlərlə müşayiət olunmuşdur. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də bu ali ideyaları, uzaqgörən siyasəti layiqincə davam etdirmiş, ona yeni impuls vermiş, ana dilinin həyatımızın bütün sahələrində tam tətbiqi işini gerçəkləşdirmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin dil siyasəti

nəticəsində görülmə tədbirlər bir sıra dövlət sənədləri ilə həyata keçirilmişdir. Bu sənədlər içərisində 18 iyun 2001-ci ildə «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman, «Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 04 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı, 2001-ci il avqust ayının 1-dən latın qafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərarı, 2001-ci il avqustun 9-da imzalanan xüsusi sənədlə 1 avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi təsis edilməsi, 2002-ci il sentyabr ayının 30-dan 3 fəsil 20 maddədən ibarət «Azərbaycanda Dövlət dili haqqında» Qanunun qüvvəyə minməsi, 2003-cü il yanvarın 2-də isə Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə «Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında» Prezident fərmanı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında», «Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında» 2004-cü il 13 yanvar tarixli sərəncamları, «Azərbaycan dilinin yeni orfoqra-

fiya qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 5 avqust tarixli 1082 nömrəli qərarı və Prezident İlham Əliyevin «Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında» 30 dekabr 2007-ci il tarixli sərəncamını xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər.

Bu siyasi qərarların içərisində, şübhəsiz, «Azərbaycanda Dövlət dili haqqında» Qanun ən mühümüdür. Qanunun qəbulundan sonrakı dövrü isə Azərbaycan dilinin - ana dilimizin əsl çiçəklənmə və inkişaf dövrü hesab etmək daha düzgün qənaət olar. XXI yüzillikdə Prezident İlham Əliyevin siyasəti, ana dilinə doğma münasibəti nəticəsində ana dilimiz özünün yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri, Bakı, 1992, 202s.
2. . Axundov A. Ümumi dərslik, Bakı, Şərq-Qərb, 2006. 278s.
3. Axundov A.R. Əliyevin Azərbaycan dilinə qayğısı qəhrəmanlığa bərabər xidmət idi. «Dirçəliş XXI əsr» jurnalı, 2004, aprel-may, №74-75, s.42-51.
4. Axundov A. H. Əliyevin dil doktrinası dil və dövlət problemi. «Dirçəliş XXI əsr» jurnalı, 2004, aprel, №62, s.46-55
5. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. - «Azərbaycan» qəzeti, 21 iyun 2002-ci il.
6. Axundov A. Ana dilimiz yüksəliş yollarında. - «Azərbaycan» qəzeti, 20 fevral 2001-ci il.
7. Axundov A. Müzakirələrin yekunu: təkliflər və mülahizələr.- «Respublika» qəzeti, 7 iyul, 1999-cu il
8. Axundov A. Dil və ədəbiyyat, II cild, Bakı 2003,
9. Axundov A. Bir neçə söz.- N-Xudiyev. H.Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, «Təhsil» nə-

şriyyatı, 1997, 292s.

10. Aslanova R. XXI əsr: yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya, Bakı, «Nurlan», 2007, 258s.

11. Azərbaycan Xalq Jümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Bakı, 2004, 436 s.

12. «Azərbaycan» qəzeti, 2 noyabr, 1995-ci il.

13. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1998, 712 s.

14. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1982, 256 s.

15. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi, Bakı, 1996, 356 s.

16. Babayev A. Dilçiliyimsizin məbədi, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2002, 286 s.

17. I Türkolji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi konfransın tezisləri, Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2006, 152 s.

18. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2002, 620 s.

19. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş, I cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2007, 352 s.

20. Cəfərov T. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2007. 324s.

21. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri, IV cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2007. 356 s.

22. Çobanov M. Kürd ədəbi dillərinin birliy-

inə doğru. Bakı. 2008.280 s.

23. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı. 2001.12 s.

24. Dünya Azxərbaycanlılarının I qurultayı. Bakı. 2001. 70 s.

25. «Ədəbiyyat» qəzeti, 19 iyul 1996-cı il.

26. Əhmədov Ə. Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev dövrü.- Heydər Əliyev və Azərbaycan. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı 2008. səh. 25-36

27. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. I cild, Bakı. Azərnəşr. 1997-ci il, 624 s.

28. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. II cild. Bakı, Azərnəşr, 1997. 524 s.

29. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV cild. Bakı Azərnəşr, 1997. 628 s.

30. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. V cild. Bakı Azərnəşr, 1998. 598 s.

31. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 15-ci cild. Bakı Azərnəşr, 2005. 632 s.

32. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 16-cı cild. Bakı, Azərnəşr, 2005. 566 s.

33. Əliyev H. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası- Heydər Əliyev və Azərbaycan.

Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2008. 295-306 s.

34. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı. Maarif nəşriyyatı 1977. 188 s.

34. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı. "Maarif" nəşriyyatı. 1977. 188 s.

35. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. «Maarif» nəşriyyatı, 293 s.

36. Hacıyev T. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab H.Əliyevə- «Yeni Azərbaycan» qəzeti, 4 yanvar 2002-ci il

37. Hacıyev T. Dövlət dilinə dövlət qayğısı. - H.Əliyev və Azərbaycan filologiyası, BDU nəş. 2003. s. 191-200

38. Hacıyev T. Dövlət dilinin işlənməsində istisna olmayacaq.- «Respublika» qəzeti. 9 yanvar. 2003.

39. Hacıyev T. Dil yalnız dilçilərin dili deyil, dövlətin məsələsidir. - «Yeni Azərbaycan» qəzeti, 9 yanvar 2003-cü il.

40. Hacıyev T. Milli şüurumuzda inqilab. «Yeni Azərbaycan» qəzeti. 19 aprel 2003-cü il.

41. Hacıyeva İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri, Bakı. «Elm» nəş. 2005, 144 s.

42. Heydər Əliyevin dil haqqında və Heydər

Əliyevin dili, Bakı, «Elm» nəş. 1998. 195.

43. Heydər Əliyev müasir Azərbaycan parlamentinin banisidir. Bakı. 2008, 520 s.

44. Həsənov Ə. Heydər Əliyev dövlət quruculuğu təlimi. Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı. «Azərbaycan» nəşriyyatı. 2008. s.392-406

45. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə, 2-ci cild, Bakı, Azər nəşr, 2008, 510s.

46. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı. «Təhsil» nəş. 1997. 254 s.

47. Xomski N. Dil və təfəkkür, Bakı, BDU nəş. 2006, 152 s.

48. İbrahimov M. Azərbaycan dili dövlət idarələrində. «Kommunist» qəz. 26 oktyabr 1956.

49. XX əsr Azərbaycan tarixi, II cild, Bakı, Turan evi, 2007, 380 s.

50. İmanov N. Fəlsəfənin əsasları, Bakı, Turan evi, 2007, 380 s.

51. Qasımlı Ü. Azərbaycan dilinin şimal və cənub təzahürləri, Bakı, 2007, 120 s.

52. Qurbanlı M. H.Əliyev və Azərbaycan, Bakı, «Azərbaycan» nəş. 2008. 52-64

53. Mehdiyev R. Azərbaycanın inkişaf dialektikası, Bakı, 2000, 288 s.

54. Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi, Bakı, 2001, 276 s.

55. Mehdiyev R. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə, 2006, I cild, 624 s.
56. Mehdiyev R. Heydər Əliyev: dəyişməyən lider idealımız. - Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2008. s 12-24
57. Mehdiyev R. Azərbaycan - 2003-2008: Zaman haqqında düşünərkən, Bakı, Şərq-Qərb, 2009, 240 s.
58. Mədəniyyət fəaliyyətinə aid qanunlar toplusu, Bakı, 2003, 184 s.
59. Məhərrəmli Q. Televiziya dili. OOA, Bakı, 2004, 46 s.
60. Məmmədova R.İ. Mustafa Kamal Atatürkün dil siyasti, nam. dis. Avtoreferatı, Bakı, 2004, 30s.
61. «Millət» qəzeti, 24 dekabr 1992-ci il.
62. Novruzov S. Heydər Əliyev və müstəqilliyin əsaslarının yaradılması. Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı, «Azərbaycan» nəş. 2008. s.45-52.
63. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. II cild, Bakı, 2006, 616 s.
64. Seyidov N. Dilimizin böyük havadarı. Bakı Universitetinin xəbərləri. 1998, №1. s.62-70
65. Seyidov Y. Azərbaycan dilinə dövlət

qayğısının yeni təzahürü. «Dirçəliş» XXI əsr» jur. №40, s. 39-48

66. Sössür A. Ümumi dilçilik kursu, Bakı, BDU nəş. 2003, 408s
67. Şəmsizadə N. Azərbaycan ideologiyası, Bakı, 1996, 186.s
68. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları, Bakı, «Mütərcim» nəş. 2008. s308.
69. Yusifov M. Dövlət dili və norma, Bakı, BSU nəş. 2005. 202 s.
70. Zabelin M. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı, «Azərbaycan» nəş. 2008, s 412-421.

Türk dilində

71. Atatürkün Söyləri və Demecleri, Ankara, 1-111 cild, 920 s.
72. Atatürkü anmaq və anlamak, Ankara, 2007, 396s.
73. Büyük Türk Dili Kurultayı, Ankara, 2006, 210 s.
74. Dil tartışmalarında gerçekler, Ankara, 1990, 164s.
75. İlhan S. Türk devrimi və Türk dünyası, Ankara, 2003, 164 s.

76. Türkiye cümhuriyeti Anayasası, Ankara, 2007, 132s.

Rus dilində

77. Базиев А.Т. Исаев М.И. Язык и нация, изд. «Наука», 1973, с.320

78. Балаев А. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. Баку, 2005, 386 с.

79. Бенвенист Э. Общая лингвистика, М. изд. «Прогресс», 1968, 608 с.

80. Блумфилд Л. Язык, М. изд. «Прогресс», 1968, 608 с.

81. Вопросы социальной лингвистика, Л., изд. «Наука», 1972, 412 с.

82. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика, М., изд. «Наука», 1977. 346 с.

83. Национальный язык и национальная культура, М., изд. «Наука», 1978, 460 с.

84. Язык и общество, М., изд. АН СССР, 1968, 520с.

85. Якоб М.Ландау, Барбара К. Хайнкеле. Языковая политика в мусульманских государствах-бывших Советских Союзных Республиках, Москва, изд. «Прогресс», 2004, 370 с

Mündəricat

Milli ədəbi dildən dövlət dilinə3

Giriş8

I fəsil. Azərbaycanca dövlət dil siyasətinin formalaşması tarixindən.....30

II fəsil. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövləti dil siyasətinin əsaslarının yaradıcısı kimi.....65

III fəsil. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı uğrunda Heydər Əliyevin mübarizəsi110

Nəticə199

İstifadə olunan ədəbiyyat.....203

Salatın Əhmədova
Heydər Əliyevin dil siyasəti
(Monoqrafiya)

Kompüter dizaynı: Ramiz Hümətov
Korrektor: Sona Bayramova
Operator: Aynur Ağamalıyeva

Yığılmağa verilmişdir: 14.12.2009.
Çapa imzalanmışdır: 06.03.2010.
Kağız formatı 60x84_{1/16}. Şərti çap vərəqi 14.5.
Tirajı: 500.

Salatın
ƏHMƏDOVA

9369

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Bakı-2010
PREZİDENT KİTABXANASI